

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/60866>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

HOOFDSTUK I

BREDE BASIS IN EEN NOODWONING. VERKIEZINGEN, FORMATIE EN SAMENSTELLING VAN HET KABINET-DREES IV

Johan van Merriënboer
Jacco Pekelder¹

Op 13 oktober 1956 werd het vierde kabinet-Drees beëdigd. Tussen de verkiezingen op 13 juni en de beëdiging van Drees IV waren 122 dagen verstreken, een record dat pas in de jaren zeventig zou worden gebroken.² Ondanks deze recordlengte waren de overeenkomsten met het voorafgaande kabinet groot. Zo trad met Drees IV opnieuw een extraparlamenteair brede-basiskabinet aan. Andermaal waren de bewindslieden afkomstig uit PvdA, KVP, ARP en CHU. Negen van de veertien ministers hadden bovendien ook al in Drees III gediend. De portefeuillevdeling was nagenoeg gelijk, met als enig verschil dat aan de gedeelde verantwoordelijkheid voor Buitenlandse Zaken een einde kwam; de voormalige minister zonder portefeuille J.M.A.H. Luns (KVP) beheerde dit departement voortaan alleen.

Toch waren er ook belangrijke verschillen. 'Was de sfeer in het vierde kabinet-Drees anders dan in het vorige kabinet?', vroeg G. Puchinger in 1978 aan oud-minister J. Zijlstra. 'Ja en nee ...', was het antwoord. 'Qua persoonlijke verhoudingen was er vrijwel geen verschil. Wij konden het goed met elkaar vinden, en Drees bleef uiteraard dezelfde bindende en op voortreffelijke wijze leiding gevende figuur. In het politieke klimaat was er echter wel iets veranderd. Tussen 1952 en 1956 was er in 't algemeen gesproken een degelijke steun voor het kabinet in de Kamer aanwezig. In de herfst van 1956 was het politieke klimaat niet zo gunstig meer.' Dat lag volgens Zijlstra aan de drakentanden die de regeringsfracties bij de formatie hadden gestrooid.³

Drees beschouwde achteraf de bijzonder lange duur van de formatie als 'een aanwijzing hoezeer de verhoudingen tussen de vier partijen, die in het kabinet vertegenwoordigd waren, – niet tussen de ministers die er deel van uitmaakten, – geleidelijk verslechterd waren'.⁴ Het verschil in nuance is niet onbelangrijk: volgens Zijlstra had de lange formatie de politieke verhoudingen min of meer verziekt, terwijl Drees de zaken omdraaide en de lengte toeschreef aan de geleidelijke verslechtering van het klimaat onder het vorige kabinet. Zijn regeringsverklaring van 23 oktober besloot de minister-president gematigd positief. Na de moeizame formatie van 1952 was het hem immers ook gelukt om een gelijksoortig kabinet met een vergelijkbaar program naar de eindstreep te brengen, ondanks de oplopende politieke spanning.

In dit hoofdstuk staan de totstandkoming van het kabinet-Drees IV en de karakterisering ervan centraal. Eerst wordt gekeken naar de politieke context en de sfeer van de verkiezingscampagne in 1956. Wat verklaart de uitzonderlijke felheid van de strijd om de kiezersgunst in dat jaar, vooral tussen de PvdA en de KVP? Vervolgens staat het verloop van de moeizame formatie centraal. Waarom kwam het uiteindelijk toch tot voortzetting van de brede basis met de rooms-rode kern? Het hoofdstuk wordt afgesloten met een analyse van de samenstelling van het kabinet. Daarin wordt tevens ingegaan op de vraag of Drees met zijn gematigd optimistische regeringsverklaring een juiste inschatting maakte. Wat mocht er in oktober 1956 van het nieuwe kabinet worden verwacht, gelet op de moeizame totstandkoming, de samenstelling, het program en de economische situatie?

Verkiezingen

De schaduw van de verkiezingen van 1952⁵

De Kamerverkiezingen in 1952 waren uitgelopen op een zege voor de PvdA, die drie zetels won, en een gevoelige nederlaag voor de KVP, die er twee verloor. Beide partijen waren daarmee op dertig Kamerzetels uitgekomen, waardoor de KVP-fractie niet langer de grootste was. In stemmenaantal was de PvdA de katholieke coalitiegenoot zelfs iets voorbijgestreefd; de KVP voelde dit als een zware slag. De winst van de PvdA werd vooral toegeschreven aan de populariteit van haar lijsttrekker, Willem Drees, en de omstandigheid dat het profiel van de partij relatief goed paste bij de thema's waaraan de kiezers in 1952 de hoogste prioriteit toekenden: woningnood, werkgelegenheid en sociale voorzieningen. De overwinning van de PvdA werd destijds door commentatoren geïnterpreteerd als het begin van een 'doorbraak' naar het katholieke volksdeel waar de PvdA relatief veel stemmen had gehaald. De PvdA richtte zich in haar campagne voor de verkiezingen van 1956 vooral op verdere stemmenwinst ten koste van de confessionelen. De verkiezingskas die al eind 1954 was opgezet, kreeg dan ook de naam 'Doorbraakfonds'.⁶

Het KVP-bestuur, vanaf oktober 1953 voorgezeten door de energieke H.W. van Doorn, stelde hier een campagne voor 'katholieke eenheid' tegenover. Het werd daarbij gesteund door het episcopaat, dat onder meer de viering van honderd jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland aangreep voor een demonstratieve oproep tot behoud c.q. herstel van de katholieke eenheid. Leidende KVP'ers als Van Doorn en Tweede-Kamerfractievoorzitter C.P.M. Romme realiseerden zich terdege dat de nederlaag in 1952 grotendeels het gevolg was geweest van de in de voorafgaande periode openlijk uitgevochten richtingenstrijd tussen de linker (vakbonds)vleugel en een conservatieve groepering binnen de partij. Zij probeerden sindsdien uit alle macht de verschillende katholieke groeperingen binnen én buiten de partij op één lijn te brengen, een moeizaam proces. Met de groeperingen buiten de partij, de Katholieke Nationale Partij (KNP) van Ch.J.I.M. Welter en de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) in de PvdA, begon het KVP-bestuur een gesprek over katholieke eenheid.

De afkondiging op 30 mei 1954 van het bisschoppelijk mandement leidde tot een opschorting van de besprekingen. Het episcopaat bevestigde het verbod voor katholieken lid te zijn van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en van andere socialistische verenigingen. Ook werd het verboden regelmatig socialistische vergaderingen te bezoeken of de VARA te beluisteren. Het lidmaatschap van de PvdA werd ontraden, omdat het episcopaat verwachtte dat de KWG-leden, een zekere intellectuele elite, zelf uiteindelijk wel de juiste afweging zouden maken; van arbeiders in het NVV etc. was dat niet zo zeker.⁷ De KWG'ers kwamen door het mandement in ernstige gewetensnood, maar uiteindelijk maakten zij begin 1955 bekend dat zij in de PvdA zouden blijven. KVP en KNP rondden het eenheidsgesprek daarop getweeën af. Afgesproken werd dat de KNP'ers hun partij zouden opheffen en zich zouden aansluiten bij de KVP. Welter kwam op de KVP-lijst voor 1956 terecht. De verwachting was dat de twee zetels die de KNP in 1952 had behaald dan aan de KVP zouden toevallen. Een klein aantal KNP'ers ging met de opheffing overigens niet akkoord en richtte op 7 januari 1956 een nieuwe partij op met de naam Nationale Unie (NU). Deze zou deelnemen aan de Kamerverkiezingen van 13 juni dat jaar, zij het zonder succes.

Het mandement zorgde voor een verslechtering van de verhoudingen binnen de coalitie. In de Kamer (en ook daarbuiten) vonden harde woordenwisselingen plaats tussen woordvoerders van KVP en PvdA. Binnen de PvdA kregen de voorstanders van de rooms-rode samenwerking het aan de stok met linkse oud-SDAP'ers, die op een breuk aanstuurden. In mei 1955 koos J.A.W. Burger bij de discussie over de huurverhogingen voor de confrontatie, met de Huurwetcrisis als resultaat. Weliswaar werd het kabinet door diezelfde Burger vervolgens nog gelijmd, maar de sfeer binnen de brede basis bleef gespannen en de onvrede bij veel sociaal-democraten was groot. Een teken hiervoor was de oprichting van het Sociaal-Democratisch Centrum in de PvdA als platform van de links-socialistische kritiek op het regeringsbeleid, zo'n twee weken na de reconstructie van het kabinet. Tegen deze achtergrond bereidden de partijen de verkiezingscampagne in 1956 voor.

Campagne

Drees versus Romme

De strijd om de kiezersgunst zou in 1956 voor Nederlandse begrippen bijzonder fel worden. De opmaat daarvoor werd medio 1955 gegeven met het KVP-pamflet *O'56*, waarvan de titel verwees naar de verhoopte katholieke verkiezingsoverwinning. Dit krantje, dat op zondag 26 juni 1955 bij vrijwel alle katholieke kerken werd aangeboden, vestigde de aandacht op de ophanden zijnde collecte voor de verkiezingskas. Daarnaast werd tegen de PvdA gefulmineerd. Zo wees een reeks kleine tekeningen op de keerzijde van de sociaal-democratische 'eremedailles', bijvoorbeeld: 'Vrijheid van meningsuiting – behalve voor bisschoppen' en 'Vadertje staat zorgt voor alles – ook voor loodzware belastingen'. In een spotprent op de voorkant liet KWG-voorzitter Joan Willems zich door een PvdA-Sinterklaas in de luren leggen. 'Als de rode haan victorie kraait', was de titel van een andere tekening, waarop gebouwen van de katholieke pers, het katholiek onderwijs, de KRO en Charitas ten prooi vielen aan de vlammen.

Zo werd de katholieke kiezer schrik aangejaagd voor een eventuele verkiezingsoverwinning van de sociaal-democraten.⁸

De verontwaardiging in sociaal-democratische kringen was groot. In *Het Parool* van 28 juni 1955 sprak het PvdA-Kamerlid F.J. Goedhart van 'een pijnlijk staaltje (...) van domheid, onfatsoen en zelfverblindings'. Het ontbrak er nog aan dat Drees en S.L. Mansholt met een petroleumblikje naast de brandende katholieke gebouwen waren afgebeeld. De KVP-leiding diende volgens hem openlijk afstand van het pamflet te nemen.⁹ Zover ging het bestuur van de KVP niet, al oogstte O'56 ook daar kritiek, onder meer van het prominente Kamerlid M.A.M. Klompé. Zij voelde niet veel voor Van Doorns agressieve campagne stijl tegenover de PvdA. Deze stijl werd niettemin doorgezet.¹⁰

Romme en Drees lieten zich over het algemeen niet meeslepen door het fanatisme en de prikkelbaarheid van hun achterbannen. Zo distantieerde de KVP-leider zich tegenover Drees royaal van O'56. In zijn reactie schreef de PvdA-voorman van harte te hopen 'dat er geleidelijk weer een wat mildere stemming zou ontstaan', waardoor de rooms-rode samenwerking voortgezet zou kunnen worden. Toch voelde Drees zich al op 22 oktober 1955, op een bijeenkomst van partijpropagandisten van de PvdA, de zogeheten Fakkeldragers, geroepen openlijk te spreken over de verslechtering van de verhouding tussen zijn partij en de KVP. De tijd van 1946, toen de toenmalige premier L.J.M. Beel had gesproken van een 'nieuw bestand' van KVP en PvdA, lag ver terug, aldus Drees.¹¹

De KVP wees in september 1955 Romme aan als landelijk lijsttrekker. Voor het eerst in de partijgeschiedenis stond dezelfde man in alle kiesdistricten bovenaan. Begin november 1955 koos de PvdA Drees tot landelijk lijsttrekker. Voor de tweede keer voerde hij de lijst alleen aan. De verkiezingen van 1956 spitsten zich toe op de keuze 'Drees of Romme'. Dit leek vooral de PvdA tot voordeel te strekken, aangezien de minister-president in veel bredere kringen populariteit genoot dan de katholieke leider. Als KVP-fractievoorzitter bleef Romme toch in de eerste plaats partijman. Drees had daarentegen na negen jaar ministerschap, waarvan zeven jaar als minister-president, de aura van een staatsman verworven. De PvdA zou dit gegeven handig oppakken door op de ochtend van de verkiezingsdag huis aan huis een 'visitekaartje' van Drees te verspreiden. Hierop stond een in het handschrift van de premier gedrukte oproep toch vooral te gaan stemmen, ongeacht de politieke richting. Immers: 'Het is van belang dat heel ons volk zich uitsprekt.' De 'morgengroet', waarin de KVP de kiezers aanspoorde lijst 1 te stemmen, miste die neutraliteit.¹²

'Goebbels-gedoe'

In haar campagne trachtte de PvdA onder meer de KVP en Romme in de conservatieve hoek te drukken. Zo probeerde zij voordeel te behalen uit de opheffing van de KNP door de katholieke arbeiders erop te wijzen dat de KVP na deze versterking van haar rechtervleugel een conservatievere koers zou gaan varen. Hun belangen zouden daardoor nog minder veilig zijn bij de KVP dan ze al waren.¹³ Telkens weer hamerden PvdA-propagandisten op een uitspraak van Welter, die in 1954 in de Kamer had verklaard dat de KVP 'per definitie (...) een conservatieve partij' moest zijn.¹⁴

KVP-verkiezingskrant O'56

**ONS PAROOL
BEWAAR DIE KRANT**

O⁵⁶ OFFICIEEL ORGAAN VOOR DE O⁵⁶ VERWINNING IN 1956

'56

'ANDEREN EEN VAN DOORN IN HET OOG

HOOFDREDACTEUR: Z.M. OP
LAAN VAN MEERDERHEID 1,
'S-GRAVENHAGE

ABONNEMENTSGELDEN TE
STORTEN OP ZONDAG 3 JULI
IN DE COLLECTEBUS

*Veel beloven
weinig?
geven?*

Deze krant kan goud waard zijn. Bewaart haar zorgvuldig!!

Men zegt, dat nu het advies komt van alle partij-
leden partijen, die K.V.P. heeft verkiezingen ge-
pompt, niet te geven dan zij beloofde.

Wellicht zal ook dit nummer van O'56, het
officieel orgaan voor een K.V.P.-overwinning in
1956, U meer geven dan zij beloofde!

Deze krant bevat een **GEHEIM**
Bewaar haar daarom goed!!

De opvoeding van dit geheim hoort U in een
aflevering van de K.V.P. Uiteraard zal even-
overname van Zondag 3 Juli a.s. om 10.30 uur
Stichting het U van van de zij gelukkele win-
staven die per provincie van 1000.000. GROEP
DUZEND GULDEN

Dit is de belofte welke wij doen.

MAAR

de K.V.P. geeft **meer** dan zij beloofde!
Het is dan ook heel goed mogelijk, dat de prijs
veel groter zal zijn dan het bedrag van
waarvan zij afhaakt!

Dit is het belofte van ons geheim.
Of de prijs meer zal bedragen dan de
bedrag die is beloofd bij meer zal bedragen.

**HANGT NIET AF VAN DE KRANT,
HANGT NIET AF VAN DE K.V.P.,
HANGT AF VAN DE WINNAAR.**

Wat kost U deze kans? Niets!
**DE K.V.P. BIEDT U DEZE KRANT GEHEEL
GRATIS AAN.**

De volgende week, wederom op Zondagmorgen,
zal men U de collectiebus voorhanden ten bate
van de K.V.P.

Maar dit is een andere kwestie. Overigens ook
een alom bekend belangrijke kwestie.

Als de K.V.P. bij de verkiezingen in 1956 de
overwinning wil behalen — en dit is noodzaak-
lijk — moet er een geweldige verkiezingscampagne
gevoerd worden!

Die campagne kost geld! Kent schatken!
Die campagne kost in die noodzaaklijk.
Maar Zondag a.s. van 10.30 bijdrage in de
collectiebus van de K.V.P.

RUPT UW KANS DOOR DEZE KRANT GEHEEL



Ja. Willem...ssss...geloof nog in Sinterklaas

GEeft OOK DE KVP HAAR KANS, DE KANS OP EEN OVERWINNING IN 1956

NU BIZET DE KVP. DRIËG ZETELS

KDC Nijmegen

KVP

KDC Nijmegen

Naarmate de spanning steeg, begon de PvdA vaker op de man te spelen. Door Rommes naam met 'Rome' te associëren poogden PvdA'ers diens nationale uitstraling te ondermijnen. Soms kregen de uitlatingen over de KVP-leider de trekken van een hetze. Om twijfel aan Rommes democratische gezindheid te zaaien haalde één PvdA-

pamflet zelfs diens brochure uit 1945 van zolder. In deze *Nieuwe grondwetsartikelen* zou hij buitenkerkelijken ongeschikt hebben geacht voor de landsbediening. Ook had hij voor een corporatistische standenstaat gepleit, naar het voorbeeld van de Oostenrijkse fascist E. Dolfuss. Het ging ook nogal ver dat hoge PvdA-bestuurders onder het aan de CPN ontleende motto 'Eenheid tegen Romme' communistische stemmen trachtten te winnen. Het hoofdbestuur van de KVP bestempelde dit als een 'uit communistische propaganda opgediepte haat-methode'.¹⁵

In de aanloop naar de verkiezingen werd de sfeer grimmig, vooral in het zuiden. De PvdA begon daar propaganda te maken met het thema 'Wie KVP stemt, stemt conservatief'. De katholieken reageerden fel: 'Let op wie zich achter Drees verschuilen, Wolven, die om het Christendom huilen'.¹⁶ Men bespeelde daarmee hetzelfde register als ook een prent in O'56 al had gedaan. Daarin verscholen zich onder de slippen van de socialistische toverfee organisaties en instellingen als het Humanistisch Verbond, de openbare school en de Arbeiders Jeugdcentrale (AJC).

Op sommige plaatsen in het zuiden trachtte men de PvdA te weren; er bleken geen zalen beschikbaar en in verschillende plaatsen werden verkiezingsbijeenkomsten verstoord. Op de Markt van Roermond trachtten katholieke jongeren Drees het spreken onmogelijk te maken door gejoel. Toen dat niet afdoende bleek, werden de kabels van de geluidsinstallatie en van de schijnwerpers doorgesneden. In Venlo gingen stinkbommen af tijdens een spreekbeurt van de lijstaanvoerder van de PvdA. In Heerlen namen PvdA'ers wraak door bij een processie PvdA-symbolen te verspreiden. Ook reacties van PvdA-voormannen logen er niet om. Enkele dagen voor de verkiezingen laakte minister J.G. Suurhoff in een artikel in *Het Vrije Volk* de door de KVP in de verkiezingsstrijd gehanteerde methoden. Hij sprak van 'Goebbels-gedoe' en beschuldigde de katholieken van 'domweg liegen'.¹⁷ Na de verkiezingen werd een bipartite commissie ingesteld die de incidenten moest onderzoeken.¹⁸

De verkiezingscampagnes van VVD, ARP, CHU en CPN

Niet alleen de KVP, maar ook de VVD voerde fel campagne tegen de PvdA; volgens de liberale propaganda streefde die partij naar een maatschappij waarin, vooral in sociaal-economisch opzicht, voor vrijheid en democratie geen plaats was. De ARP, met de jonge en succesvolle minister van Economische Zaken Zijlstra als lijsttrekker, en de CHU, met de ervaren fractieleider H.W. Tilanus, stelden zich defensiever op en richtten zich vooral op de bevestiging van het christelijke karakter van de Nederlandse natie en terugdringing van overheidsbemoeiing.¹⁹

Het CPN-bestuur probeerde in november 1955 met een nieuwe aanpak uit het isolement te geraken waarin de communisten door de Koude Oorlog waren terechtgekomen. Het bestuur streefde naar een 'coördinatie van de linkse partijen, de PvdA, VVD en CPN' om een regering tot stand te brengen zonder 'het bolwerk van de reactie', de KVP. Deze koerswijziging ten spijt, werd de CPN nog verder in het defensief gedrukt. In februari 1956 viel op het twintigste congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie het startschot voor een afrekening met J.V. Stalin, de tiran die drie jaar eerder was overleden. Nederlandse communisten reageerden geschokt op de berichten uit Moskou. Grote verwarring en onzekerheid waren het gevolg, onder gewone leden,

kaderleden en bestuurders. Aarzelend uitte een enkeling kritiek op de verantwoordelijke voor de politieke koers van de partij: algemeen secretaris S. de Groot. Voor de electorale positie van de partij was de ontmaskering van Stalin en zijn volgelingen rampzalig. In de kranten werd de 'destalinisatie' breed uitgemeten en andere partijen speelden in op het ongenoegen bij de CPN-achterban. De PvdA verspreidde in enkele Amsterdamse buurten zelfs brochures met de tekst van de geheime rede waarin N.S. Chroesjtsjov ernstige beschuldigingen aan het adres van zijn voorganger had geuit.²⁰

De uitslag en de interpretatie ervan in politiek en pers²¹

Verkiezingsresultaten en samenstelling van de Staten-Generaal

De verkiezingen van 13 juni leverden een klinkende overwinning op voor de PvdA, die de monsterzege uit 1952 bijkans liet verbleken: de sociaal-democraten gingen van 30 naar 34 zetels. Omdat de KVP 'slechts' een winst van drie zetels wist te boeken, streefde de PvdA haar deze keer niet alleen in stemmen, maar ook in zetels voorbij. Opmerkelijk was voorts het verlies van de protestantse regeringspartijen: de ARP ging van twaalf naar tien Kamerzetels, de CHU van negen naar acht. De VVD bleef stabiel op negen, de SGP op twee. De CPN verloor fors en ging van zes naar vier zetels. In de maanden volgend op de verkiezingen vond de behandeling in tweede lezing van de grondwetswijziging betreffende de uitbreiding van de Staten-Generaal plaats. Het ontwerp werd door beide Kamers aangenomen waarna de Tweede Kamer, op 6 november 1956, werd uitgebreid van 100 tot 150 leden. De samenstelling was sindsdien:

PvdA	50
KVP	49
ARP	15
CHU	13
VVD	13
CPN	7
SGP	3

Drie weken eerder hadden de leden van de Provinciale Staten de nieuwe, tot 75 leden uitgebreide Eerste Kamer gekozen. De KVP was en bleef de grootste fractie in de senaat. De PvdA stond er hier traditiegetrouw juist iets minder voor, maar boekte toch enige winst. ARP en CHU verloren licht, terwijl VVD en CPN hun aandeel in de Eerste Kamer wisten te handhaven. De zeteluitbreiding bewerkstelligde de entree van de SGP in de senaat. Na de beëdiging van de nieuwe leden op 6 november 1956 was de Eerste Kamer als volgt samengesteld:

KVP	25
PvdA	22
ARP	8
CHU	8
VVD	7
CPN	4
SGP	1

Interpretatie van de uitslag

Zo ver was het in juni 1956 echter nog niet. Voorlopig ging het nog om de interpretatie van de uitslag van de Kamerverkiezingen en om de vertaling daarvan in de politieke machtsverhoudingen. Van de fractieleiders was de PvdA'er Burger ongetwijfeld het meest in zijn sas. Het stemde hem in de eerste plaats tevreden dat de Partij van de Arbeid voor het eerst groter was geworden dan de samenstellende delen ooit waren geweest. Daarnaast was het bevredigend dat de felle propaganda van de KVP in Limburg geen succes had gehad, maar dat daar, aldus Burger, 'het fatsoen (had) gewonnen'. In triomf claimde hij ten slotte dat veel jongeren op zijn partij hadden gestemd; blijkbaar voelden zij zich bij de 'oude' partijen niet thuis.

In *de Volkskrant* stelde Romme hiertegenover dat de winst van de PvdA anders dan in 1952 niet op de katholieken was behaald, maar op de communisten en de protestantse partijen. Het was duidelijk welke conclusie hij het belangrijkste vond: de KVP had zich hersteld van de inzinking van 1952. Hoewel zijn partij geen winst had geboekt, verklaarde de VVD'er Oud 'reuze tevreden' te zijn. Ondanks de stroom die in de richting van de twee grootste partijen was gegaan, was de VVD stabiel gebleven. Terwijl ARP-lijsttrekker Zijlstra geen poging deed de nederlaag van zijn partij te verbloemen, trachtte CHU-voorman Tilanus de zege van de PvdA te bagatelliseren. Hij constateerde dat zijn partij in absolute aantallen toch nog kiezers had gewonnen. Voorts wees hij erop dat de confessionele partijen zich 'met kleine verschuivingen' hadden gehandhaafd.

De grootste gemene deler van de commentaren in politiek en pers was dat de PvdA als overwinnaar uit de bus was gekomen, dat de KVP zich (enigszins) had hersteld en dat de VVD goed partij had gegeven. Volgens de meeste commentatoren had de PvdA de winst 'weggehaald' bij ARP en CHU en bij de CPN. Oud verklaarde het verlies van de grote protestantse partijen vooral uit hun bijrol in het door PvdA en KVP gedragen kabinet. Anderen, onder wie Zijlstra, wezen op de grote aantrekkingskracht van Drees. *De Groene Amsterdammer* kwam met een variant op deze verklaring: de verkiezingsleus 'Drees of Romme' was door antirevolutionairen opgevat als de keuze tussen een socialistische of een roomse premier 'en het antwoord op deze vraag heeft in die kringen waarschijnlijk geluid: "Alles liever dan het laatste".'

In *de Volkskrant* legde Romme uit waarom een deel van de protestantse achterban ontvankelijk was geweest voor de aantrekkingskracht van Drees en de PvdA. 'Aan de randen van deze christelijke partijen', schreef hij, 'ontstond een min of meer kleurloze middenmoot, die voor een deel naar de Partij van de Arbeid overging en voor een ander deel naar dr. Drees.' Zonder de term te gebruiken wees Romme hier terecht op de invloed van de secularisatie, waardoor het minder loyale deel van de achterban van ARP en CHU, bestaande uit jongeren en uit protestanten die niet bijzonder kerkelijk waren, ook vertrouwen kon geven aan een figuur of een partij van buiten de eigen kring.²²

Oorzaken van de PvdA-zege

Dat de protestantse 'zwevende' kiezers zich in 1956 tot de PvdA-lijst aangetrokken voelden, hing allereerst samen met de persoon van de lijsttrekker: Drees. De premier was een nationale persoonlijkheid aan wie velen graag hun vertrouwen schonken. Bovendien voorkwam een stem op Drees dat het premierschap na de verkiezingen zou toevallen aan de gewantrouwde Romme. Daarnaast sloot het profiel van de PvdA, net als bij de vorige verkiezingen, goed aan bij de thema's die kiezers bezighielden. Het sociale imago van de PvdA had bovendien nog een belangrijke opsteker gekregen toen aan de vooravond van de verkiezingen de Algemene Ouderdomswet (AOW) was aangenomen. Deze wet was gemaakt door PvdA-minister Suurhoff en bouwde voort op Drees' Noodvoorziening Ouden van Dagen uit 1947. Voor vroegere CPN-stemmers maakte dit uithangbord van sociaal beleid het gemakkelijker naar de PvdA over te stappen.

Kiezersonderzoek heeft voorts uitgewezen dat de beeldvorming over de PvdA in 1956 over de gehele linie veel gunstiger was dan die over de overige partijen. Meer dan de helft van de kiezers had een positief of een gemengd beeld van de PvdA. Slechts 11% dacht uitsluitend negatief over de PvdA. Ongeveer evenveel ondervraagden waren uitsluitend negatief over de ARP, CHU en VVD, terwijl over die partijen maar zo'n 10% rondweg positief dacht. De electoraal-psychologische positie van de KVP was nog veel ongunstiger: 16% dacht alleen negatief over die partij, evenveel als de uitsluitend positief gestemde ondervraagden, en slechts 13% had een gemengd beeld. Wellicht was hier sprake van een latent aanwezig antipapisme, dat mede de PvdA-stem van een deel van de protestantse achterban zou kunnen verklaren.²³

Waren de meeste commentatoren het erover eens dat de PvdA stemmen had gewonnen in de hervormde en gereformeerde achterban, er bleef discussie over de winst die in overwegend katholieke streken zou zijn behaald. Over heel Nederland gemeten had de KVP immers niet alleen het gehele vroegere aandeel van de KNP, maar ook nog wat extra stemmen gewonnen. Veel katholieke bladen claimden dan ook, net als Romme, dat er anders dan in 1952 van een katholiek verlies aan de PvdA geen sprake was. Een vergelijking van de verkiezingsresultaten met de relatieve groei van het katholieke volksdeel duidde echter in andere richting. In *Socialisme en Democratie* wees J.M. den Uyl, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting die in november Kamerlid zou worden, erop dat de stemmenwinst van de KVP achterbleef bij de toename van de katholieke kiezers binnen het electoraat. Zijn conclusie was dat er om die reden toch van een verlies aan de PvdA gesproken moest worden. De katholieke *Maasbode* erkende dit en schreef dat 'de KVP niet de gehele toeneming van het katholieke volksdeel op (had) kunnen vangen'.²⁴

Bovendien spraken de cijfers voor de provincie Limburg boekdelen. In alle Limburgse gemeenten vanaf 20.000 inwoners behalve Weert was het gezamenlijke stemmen-aandeel van de KVP en de NU (de opvolger van de KNP) in 1956 kleiner dan het gecombineerde resultaat van KVP en KNP vier jaar eerder. In de gehele provincie beliep het katholieke verlies 2,5%. De PvdA won in Limburg gemiddeld 4,7%. Dat de CPN in Limburg minder dan de helft van haar stemmen behield en van 2,3 naar 1,0% daalde,

kon die PvdA-winst niet geheel verklaren.²⁵ De conclusie moet dan ook zijn dat voormalige KVP-stemmers in deze provincie de overstap naar de PvdA maakten.

Doorbraak?

De discussie over de herkomst en oorzaken van de winst van de PvdA werd indertijd in pers en politiek grotendeels opgehangen aan de vraag: was er sprake van een 'doorbraak'? Politici en kranten uit sociaal-democratische hoek hadden de neiging in de uitslag een overwinning voor de doorbraak te zien. *Het Vrije Volk* schreef dat de PvdA zowel in het katholieke als in het protestantse deel verder was doorgedrongen. Bevredigend vond de krant ook dat 'terreur en hetze (hadden) gewerkt als een boemerang'; de KVP-propaganda had blijkens de cijfers veel afkeer gewekt.

Ook een liberale krant als de *NRC* sprak van een 'voortgezette doorbraak', waarbij katholieke stemmen naar de PvdA waren gevloeid. In andere niet-socialistische bladen lag het accent toch sterk op de doorbraak naar protestantse zijde. Het antirevolutionaire dagblad *Trouw* constateerde bijvoorbeeld dat de doorbraak naar katholieke kringen was gestabiliseerd en naar protestantse zijde verder was uitgebreid. Dat was een gevolg, schreef de krant, 'van een structurele ontwikkeling bij het kiezersvolk, een neiging van velen om maar (...) met een doorbraakpartij mee te gaan'.

Toch is het bezwaarlijk om de verkiezingswinst van de PvdA in verband met de doorbraak te brengen. Ten eerste is het gegoochel met de term 'doorbraak' niet bevorderlijk voor een goed begrip van het stemgedrag in 1956. Daarvoor was de doorbraak te zeer een politiek instrument van de PvdA. Dat de term ook buiten sociaal-democratische kringen werd gebruikt, al was het maar door tegenstanders die zich ertegen wilden afzetten, doet daaraan niets af. Ten tweede was er van een doorbraak volgens de door de PvdA zelf gehanteerde definitie ook nauwelijks sprake. De partij was in 1946 opgericht om het verzuilde politieke spectrum te doorbreken. Partijen als de KVP (en de RKSP, haar voorgangster), de ARP en de CHU waren niet primair op een politiek program gebaseerd, maar vormden verzamelbekkens van mensen met een gedeelde religieuze achtergrond. Daarin waren zowel conservatieven als progressieven te vinden. De PvdA was daarentegen bedoeld als progressieve programpartij. Zij moest een platform bieden aan katholieken, protestanten en humanisten die vasthielden aan hun levensbeschouwelijke achtergrond en juist vanuit die overtuiging voor een progressieve politiek kozen. Dat was de 'doorbraak' in de eigenlijke zin van het woord.

Van een dergelijke overtuigde keuze voor de PvdA was in 1956 bij de meeste nieuwe kiezers echter helemaal geen sprake (in 1952 was dat evenmin het geval geweest). Statistisch kiezersonderzoek heeft juist uitgewezen dat de PvdA het in de jaren vijftig nog steeds in zeer grote mate moest hebben van buitenkerkelijke en religieus minder gebonden kiezers. Anders dan de doorbraak had beoogd, stemden religieus gebonden kiezers ook in die jaren nog nauwelijks op de PvdA. In dat opzicht verschilde haar electorale positie weinig van die van de SDAP in de jaren dertig.²⁶

Er was derhalve niet zozeer sprake van een 'doorbraak', als wel van een afbrokkeling van de christelijke zuilen met als gevolg een toename van het aantal ongebonden kiezers. In het stemhokje lieten deze 'zwevende' kiezers zich niet meer leiden door loyaliteit jegens de eigen kring, maar door een individuele afweging.

Formatie²⁷

Drees formateur

Vijfpartijkabinet

Door de felle verkiezingsstrijd tussen PvdA en KVP en de voor de katholieken bitterzoete uitslag was het klimaat voor de vorming van een kabinet tamelijk ongunstig. De eerste die niettemin een poging mocht wagen was de demissionaire premier zelf. In overeenstemming met de adviezen van de fractievoorzitters benoemde de koningin op 16 juni 1956 Drees tot formateur. Hij kreeg de opdracht een kabinet te vormen 'dat geacht mag worden het vertrouwen van het parlement te genieten'.

Fractieleden van de Tweede Kamer op bezoek bij Drees



Van links naar rechts: Tilanus (CHU), Romme (KVP), minister-president Drees, Zijlstra (ARP), Burger (PvdA) en Oud (VVD)

Foto Haags Gemeentearchief

In zijn eerste bespreking met de voorzitters van de vijf grote fracties op 20 juni legde Drees hun drie vragen voor. Allereerst vroeg hij of zij bereid waren deel te nemen aan

een kabinet van zeer brede samenstelling, volgens de formule: PvdA 5, KVP 5, ARP 2, CHU 1 en VVD 1. Hierbij wilde Drees zoveel mogelijk beschikbare ministers van het demissionaire kabinet handhaven. Daarnaast legde hij de fractievoorzitters twee inhoudelijke vraagstukken voor: de hoogte van het zogeheten defensieplafond en de wijze van afroming van de huurverhoging. Op deze bijeenkomst lichtte Drees de fractievoorzitters tevens in over de zogeheten Hofmansaffaire.²⁸ Deze precare kwestie was tot uitbarsting gekomen door de publicatie op 13 juni van een artikel in het Duitse blad *Der Spiegel* over de vermeende invloed aan het hof van de gebedsgenezeres Greet Hofmans. Deze kwestie ging achter de schermen gepaard met veel commotie en zou pas in de herfst worden opgelost. Tijdens de kabinetsformatie moet zij voortdurend in de achterhoofden van de politici hebben meegespeeld. In het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op de Hofmansaffaire. Daar zal onder meer worden betoogd dat de invloed op het verloop van de kabinetsformatie waarschijnlijk gering is geweest.

Drees' voorstel van een vijfpartijkabinet verraste de fractievoorzitters. Tegenover de formateur hielden zij zich echter op de vlakte. Wel maakte Oud bezwaar tegen de beoogde zetelverdeling; volgens hem werd de ARP – een partij die nota bene twee Kamerzetels had verloren – met twee ministersposten overbedeeld. Het was beter de formule 4-4-3 te hanteren, waarbij ARP, CHU en VVD elk slechts één minister zouden mogen leveren. Tot een beslissing kwam het niet aangezien de fractievoorzitters zich voorlopig concentreerden op het program van het nieuwe kabinet.

Defensieplafond

Als eerste inhoudelijke geschilpunt kwam in het begin van deze formatiefase de door minister van Oorlog en Marine C. Staf (CHU) geëiste verhoging van de defensiebegroting aan de orde. Eerder was al afgesproken dat voor de jaren 1955, 1956 en 1957 voor defensie jaarlijks f1350 miljoen beschikbaar zou zijn. Met een beroep op NAVO-verplichtingen verlangde Staf een verhoging van f300 miljoen, uitgespreid over een aantal jaren. Drees bestreed deze eis. 'Ik ben sceptisch tegenover dat begrip "NAVO-verplichtingen", dat in Nederland scherper wordt genomen dan elders', zou hij later schrijven. Staf wilde alleen als minister aanblijven als aan zijn eisen gehoor werd gegeven. Hoewel Drees dergelijke vraagstukken eigenlijk ongeschikt achtte voor behandeling in een kabinetsformatie, kon hij er daardoor niet omheen.²⁹

Alleen Burger en Oud waren het met Drees eens; de drie christelijke fracties steunden Staf. Op de tweede vergadering met de vijf fractievoorzitters op 25 juni deed de formateur hen de toezegging alsnog na te gaan welk bedrag gemoeid zou zijn met de NAVO-verplichtingen. Er volgden moeizame besprekingen tussen Drees en Staf, waarbij de formateur zelfs Stafs partijgenoot en CHU-fractielid generaal M.R.H. Calmeyer als mogelijke alternatieve minister van Oorlog in het vizier nam. Drees kwam aan de wensen van de christelijke drie halverwege tegemoet, maar deze namen daarmee geen genoegen. Wel weerhielden zij hem ervan zijn formatieopdracht terug te geven, zoals hij op een gegeven moment had voorgesteld.

Nieuwe besprekingen tussen Drees, Staf en de staatssecretaris van Marine, H.C.W. Moorman, mondden medio juli uit in een compromistekst: 'Verhoging van de uitgaven krachtens het driejarenplan 1955/1957 met f250 mln, welke ten laste zullen komen

van 1956 (f75 mln), 1957 (f100 mln) en 1958, 1959 en 1960 (telkens f25 mln).’ Voor 1958-1960 zou een nieuw driejarenplan worden opgemaakt met als jaarplafond f1550 miljoen. Nadat de fractieleiders in de bespreking met de formateur op 16 juli akkoord waren gegaan, was dit punt van tafel.

Afoming van de huurverhoging

Het tweede punt waarover werd gebakkeleid betrof de wijze waarop de gewenste huurverhoging zou worden afgeroomd. Op de bijeenkomst van 20 juni 1956 werd gesproken over een verhoging van de huren met 25% met ingang van 1 januari of 1 juli 1957, waarvan de helft zou worden wegbelast. Drees stelde voor dit te doen door middel van grondbelasting op oud huizenbezit, een verkapte vorm van huurbelasting. Romme en de overige fractieleiders waren daar pertinent tegen. De PvdA-fractie voelde op haar beurt niets voor een huurverhoging sec; de deelname van de PvdA aan het kabinet zou dan op het spel komen te staan.

Na een onderling beraad van de vijf fractievoorzitters opperde Romme het idee om onderzoek te doen naar de mogelijkheid van een tijdelijke blokkering van (een deel van) de opbrengst van de huurverhoging. Op verzoek van Drees nam minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting H.B.J. Witte (KVP) dit onderzoek ter hand. Al na enkele dagen deed Witte de suggestie een verplicht ‘reserveringssysteem’ in te voeren, waardoor 30% van de huurverhoging gedurende tien jaar op een geblokkeerde rekening ten gunste van de eigenaren zou worden bijgeschreven tegen een rente van 3%. Vanaf een nader te bepalen tijdstip zou deze rekening gedeblokkeerd kunnen worden; een eigenaar zou dan aanspraak kunnen maken op het bedrag op zo’n rekening als hij kon bewijzen dat het voor verbeteringen of vernieuwingen van de betreffende woning zou worden gebruikt.

Op de formatiebijeenkomst van 2 juli toonden de vijf fractievoorzitters zich ingenomen met de suggestie van dit reserveringssysteem. Over de details bleef echter onerigheid bestaan. Burger eiste een blokkering van 50% van de huurverhoging. Oud was bereid dit hogere percentage te aanvaarden. Burger was verder nog gekant tegen vergoeding van de rente en tegen een tijdslimiet van tien jaar. De andere fracties hielden echter vast aan rentevergoeding. Als principieel bezwaar bracht een deel van de CHU-fractie naar voren dat het blokkeringsvoorstel het beschikkingsrecht van de eigenaar inperkte. Op 6 juli kwamen de fractievoorzitters uiteindelijk 50% blokkering mét rentebijbeschrijving overeen. De rest werd overgelaten aan het nieuwe kabinet.

Op de achtergrond: landbouw en kastekort

Terwijl Drees over het defensieplafond en de huurblokkering met de fractievoorzitters overlegde, hield hij twee andere kwesties zeer bewust buiten de besprekingen. Net als bij het defensieplafond had de formateur er eigenlijk geen behoefte aan deze vraagstukken te bespreken in de opgeklopte sfeer van de formatie zonder het normale ambtelijke vooroverleg en het normale overleg in de ministerraad.

De eerste kwestie betrof de landbouw. Al tijdens de verkiezingen had minister Mansholt ‘honderden miljoenen’ meer voor de landbouw geëist; concreet zou het op

ongeveer f220 miljoen extra neerkomen. De staatsrechtgeleerde F.J.F.M. Duynstee schrijft dat daarbij 'vermoedelijk (...) ook een rol (speelde) dat omtrent de eisen van Mansholt binnen de PvdA op dit punt grote spanningen bestonden'. Door Drees' opstelling duurde het lang voordat de landbouwkwestie een rol begon te spelen in het formatieoverleg.³⁰ Sommige betrokkenen bespraken haar wel al onder vier ogen met Mansholt. Uiteindelijk zouden de besprekingen tegen het einde van de formatie, eind september, tot overeenstemming leiden tussen Drees en Mansholt, waarbij een bedrag werd uitgetrokken dat f45 miljoen lager uitviel dan het oorspronkelijk verlangde.

Daarnaast speelde de vraag wat er moest gebeuren om het kastekort van de staat (ongeveer f700 miljoen) te bestrijden. Deze zaak deed zich voor bij verschillende thema's in het formatieoverleg: er was onder meer sprake van afschaffing van de subsidies op de prijzen van melk en suiker en van afschaffing van de investeringsaftrek. Uiteindelijk zou de kwestie uit de formatie 'getild' worden toen het demissionaire kabinet – Drees' formatiepoging was inmiddels mislukt en gevolgd door een estafette van (in)formateurs – op suggestie van Zijlstra besloot de Sociaal-Economische Raad (SER) een spoedadvies te vragen over bestedingsbeperking.³¹ De discussie hierover werd zodoende naar het nieuw te vormen kabinet verplaatst; zij zou de regeerperiode grotendeels overschaduwen.

'Punten van Regeringsbeleid'

Op 9 juli stuurde de formateur zijn 'Punten van Regeringsbeleid' aan de fractievoorzitters.³² Al op 6 juli had Drees tegen een gedetailleerde behandeling van het regeerprogramma door de fracties gepleit. Hij vroeg de fracties slechts om ondersteuning of afwijzing van zijn 'Punten' in algemene zin. De kandidaat-ministers zouden dan in de gelegenheid zijn bepaalde onderdelen te beïnvloeden. Net als bij eerdere formaties streefde Drees naar een gemengde parlementair-extraparlementaire kabinetsvorm; parlementair ten aanzien van de binding met de fracties, extraparlementair waar het de invulling van het program betrof.

Niettegenstaande Drees' pleidooi, werd het program op 10 en 11 juli in de fracties besproken. Bij de KVP en de ARP rezen de meeste bezwaren. Enerzijds vonden beide fracties het program te vaag, anderzijds zou het teveel overeenkomsten vertonen met het verkiezingsprogramma van de PvdA. Op de daaropvolgende besprekingen droegen de fractievoorzitters enkele nieuwe punten aan. In de regel nam de formateur een wens over als die door meer dan een spreker werd ondersteund en schrapte hij punten waartegen uitdrukkelijke bezwaren rezen. Uitvoerig werd gediscussieerd over Rommes wensen ten aanzien van de bezitsvorming, waarbij Drees vooral de wens van bevordering daarvan door belastingmaatregelen bestreed. De formateur nam daarover dan ook niets op in zijn voorstel.

Na deze driedaagse onderhandelingen volgde nieuw beraad met de fracties over de aangepaste 'Punten' en daarna, op 16 juli, wederom een bespreking van de fractievoorzitters met de formateur. Oud meende dat onvoldoende tegemoet was gekomen aan liberale desiderata betreffende zendtijd voor politieke partijen, de Crematielwet en de Zondagswet. Over de kans dat zijn fractie zou instemmen met kabinetsdeelname op deze basis was hij 'niet hoopvol'. Zowel Romme als Zijlstra kwam met een aantal

amendementen. Naar later zou blijken betrof het belangrijkste katholieke amendement de bezitsvorming. Romme bleef bij zijn eis van stimulerende fiscale maatregelen. Van antirevolutionaire zijde was het belangrijkste punt de mededeling dat de antirevolutionaire ministers hun portefeuilles ter beschikking zouden stellen als het te vormen kabinet zou besluiten tot uitbreiding van de Staatsloterij of tot indiening van een wetsontwerp om de Loterijwet te wijzigen teneinde de organisatie van een voetbalpool te vergemakkelijken.

Daags na deze bespreking zond Drees een definitieve tekst voor het program aan de fractieleiders. Hij vroeg of zij bereid waren om geestverwanten positief te adviseren zitting te nemen in het nieuwe kabinet. Tegelijkertijd begon de formateur gesprekken over de portefeuilleverdeling. Hier deed zich een aantal problemen voor. De VVD handhaafde haar protest tegen de overbedeling van de ARP in de voorgestelde verdeling. Een tweede probleem vloeide voort uit het feit dat de PvdA uitging van de gedachte dat zij de door haar bezette departementen zou behouden. Dit strookte niet met de katholieke wens om versterking te krijgen in de financieel-economisch-sociale sector; de KVP had haar zinnen gezet op Financiën.

Romme slaat ministerschap af

Een derde probleem hing samen met de positie van Romme. Drees bood hem de portefeuille aan van Binnenlandse Zaken, versterkt met Bezitsvorming en Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO). De KVP hunkerde ernaar haar voorman eindelijk eens op een belangrijke kabinetspost (en als vice-premier) te zien. Romme sloeg het aanbod echter af. Zelf heeft hij deze afwijzing altijd in verband gebracht met een punt uit Drees' program: de opheffing van het verbod op arbeid van de gehuwde ambtenares, conform de in september 1955 aangenomen motie-Tendeloo. In de jaren dertig had Romme als minister van Sociale Zaken het verbod verdedigd en zelfs willen uitbreiden tot buiten de overheid. Nu, twintig jaar later, wilde hij niet meewerken aan de opheffing ervan.

Het is eigenaardig dat Romme aan dit ene punt zoveel gewicht toekende. De historicus J. Bosmans spreekt van een 'klein leugentje om bestwil'. Vermoedelijk zag Romme weinig heil in een ministerschap 'onder' Drees. In een terugblik duidde Drees op hun moeizame relatie: 'Ik ben persoonlijk heel wel met hem, maar ik had met Romme toch niet kunnen samenwerken, we lagen elkaar helemaal niet.' Een mogelijk doorslaggevend motief lag in de verdachtmakingen rond Rommes betrokkenheid bij enkele zakelijke transacties tijdens de bezettingstijd, vooral de verkoop van het reclamebureau Remaco aan een Duitse firma. Hoewel het justitieel onderzoek in deze zaken al in 1947 voor Romme geheel bevredigend was afgerond, werd hij nog regelmatig met zijn zogenaamde oorlogsverleden geconfronteerd. Zo ook tijdens de formatie van 1956, toen hij een anonieme brief ontving. Daarin werd hij getipt over een poging van 'zekere' kringen die kort tevoren het aftreden van de Haagse burgemeester F.M.A. Schokking hadden bewerkstelligd (vanwege de uitlevering van een ondergedoken joods gezin aan de Duitse politie in 1942) om ook hem aan te pakken. Wellicht was de vrees dat een oorlogsaffaire – hoe onterecht die ook mocht zijn – zijn ministerschap zou bezoedelen, de

werkelijke, niet openlijk uit te spreken reden geweest voor de afwijzing van Drees' aanbod.³³

Het is ten slotte nog voorstelbaar dat de KVP-voorman meer belang hechtte aan zijn positie als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van zijn partij dan aan een ministerschap. Het was immers zeer de vraag of er een andere persoon met evenveel gezag beschikbaar was om de grote fractie te leiden; als fractievoorzitter was hij beter in staat om de bijzonder heterogene partij bijeen te houden. Daarnaast had de voorafgaande kabinetsperiode bewezen dat Romme vanuit de Kamer zeer wel in staat was het regeringsbeleid te beïnvloeden.

Romme buigt niet, Drees struikelt

Op 18 juli bleek dat de gesprekken over de verdeling van de ministersposten in feite voorbarig waren, aangezien vanuit de KVP-fractie grote bezwaren rezen tegen het program. Na de vergadering van de KVP-fractie schreef Romme een brief aan de formateur. Het program bood onvoldoende grondslag voor een gunstig advies aan katholieke kandidaat-ministers. De brief bevatte daarom vijf programmatische eisen. Bovenaan prijkte de fiscale bevordering van de bezitsvorming; de KVP wilde duidelijk vastgelegd zien dat belastingmaatregelen in aanmerking zouden komen en niet slechts zouden worden *overwogen*, zoals de formulering in het program luidde.

De sfeer werd er niet beter op toen *de Volkskrant* de volgende ochtend opende met de kop: 'KVP wijst ultimatum van formateur Drees af'. Het katholieke dagblad trok alle registers open: 'De meest normale gedragslijn zou zijn geweest, dat de KVP wijzigingsvoorstellen zou hebben ingediend, maar dit is onmogelijk geworden door de tactiek van dr Drees, die vandaag aan de 34ste dag van zijn formatie bezig is. Hij heeft wekenlang tijd verknoeid. Telkens gaf hij dagenlang bedenktijd. Den Haag werd er slaperig van. Nadat een maand verstreken was kwam hij echter plotseling met een ultimatum. De fractieleiders mochten "ja" of "neen" zeggen tegen zijn tweede ontwerp-program, zonder "mits-en" en "maar-en". De KVP woog de voordelen tegen de nadelen af en zei "neen", maar blijft bereid tot verder overleg.'³⁴

Drees reageerde op de weigering van de KVP in een brief van 20 juli. Hij bracht inhoudelijke bezwaren tegen de vijf eisen naar voren en leek daarnaast enigszins geërgerd doordat Romme ook punten had genoemd waarover in het voorafgaande programoverleg al overeenstemming leek te bestaan. Voorts vreesde de formateur dat geen akkoord over de portefeuilleverdeling zou kunnen worden bereikt; de eisen van de KVP om een geestverwant op Financiën en een apart PBO-departement te krijgen waren niet realiseerbaar. Drees' hoofdbezwaar betrof echter Rommes afwijken van de door hem uitgestippelde procedure. Hij had nu juist de methode gevolgd om in het program de zinsnede op te nemen dat over een aantal controversiële zaken later nog door de te benoemen ministers gesproken zou worden. Daardoor zouden die kwesties aan de gespannen sfeer van een kabinetsformatie kunnen worden onttrokken. De handelwijze van de KVP doorkruiste dat en zou ertoe leiden dat ook andere partijen programmatische veranderingen zouden eisen. Hij vroeg zich af of voortzetting van zijn formatiepoging nog wel zinvol was.

Hierop deed Romme nog een telegrafisch beroep op Drees om het overleg voort te zetten. De formateur zag in nieuw overleg echter geen heil. In een gesprek met de journalist E. van Raalte zei Drees dat de fractieleiders en hijzelf het er op 16 juli over eens waren geweest dat het overleg over het program was vastgelopen. Kennelijk had Romme, die volgens Drees in beginsel voor de samenwerking van de vijf partijen was, onder druk van de KVP-fractie op zijn schreden moeten terugkeren. Na deze voor hem 'verrassende wending', waarbij het in zijn ogen om 'weinig om het lijf hebbende punten' en om 'overtrekking van de hele kwestie van de bezitsvorming' ging, voelde Drees zich 'vrij' om zijn formatiepoging op te geven.³⁵ Op initiatief van Zijlstra vond op 23 juli nog wel een gesprek plaats tussen Drees, Romme en Burger, maar ook dit bood geen soelaas. Een dag later legde Drees zijn opdracht neer.

Waarom mislukt?

Daar het niet Drees' eerste mislukking als formateur was, rijst de vraag of zijn persoonlijkheid een rol speelde; hij was nu eenmaal geen echte onderhandelaar en juist formaties vereisen wat dat betreft grote vaardigheden. Uit genoemd gesprek met Van Raalte spreekt ook tegenzin in een nieuwe periode aan het hoofd van een kabinet; van eenzelfde aarzeling had Drees al blijk gegeven toen hem eind 1955 opnieuw het lijsttrekkerschap van de PvdA was aangeboden. Een andere reden voor het falen in 1956 is waarschijnlijk dat onder meer door het artikel in *de Volkskrant* en door de aanvullende eisen van de KVP het prestige van de betrokkenen, Drees, Romme en Burger voorop, te zeer inzet van het politieke steekspel was geworden. Het klimaat was zo verslechterd dat men vreesde dat elke concessie zowel in Haagse kringen als door de buitenwereld als een overgave zou worden gezien. Het wederzijdse wantrouwen maakte het voor Drees bovendien niet aantrekkelijk premier te worden van een kabinet met de KVP; de kans dat dit de vier jaar zou volmaken leek immers klein.

Een volgende oorzaak voor de mislukking ligt in de conflicterende opvattingen over de te volgen formatieprocedure. Drees wilde slechts een beperkt program opstellen en de meest controversiële punten uit de formatie naar het kabinet 'tillen'. Het argument daarvoor – deze kwesties kunnen alleen dan de evenwichtige behandeling verkrijgen die hun complexiteit vergt – lijkt redelijk en politiek-neutraal. De eis van Romme om het over meer punten volledig eens te worden lijkt bijgevolg onredelijk. Toch is het wel begrijpelijk dat de KVP-fractievoorzitter juist tijdens de formatie een stempel op het regeerprogram wenste te drukken. Naar alle waarschijnlijkheid zou de KVP immers wederom afwezig zijn in de financieel-economisch-sociale driehoek. Bovendien zag het er niet naar uit dat Romme zelf tot het kabinet zou toetreden. Wilde hij invloed uitoefenen, dan moest hij het bij de formatie doen, zeker voor zover het de fiscale stimulering van bezitsvorming betrof. Hoogstwaarschijnlijk zou de PvdA'er H.J. Hofstra minister van Financiën worden, een kandidaat van wie de KVP niet verwachtte dat deze dergelijke belastingmaatregelen vrijwillig zou ontwerpen.

Estafetteformatie

Romme formateur

Dat Romme het op een mislukking van Drees' formatiepoging liet aankomen, betekende niet dat hij dat ook wenselijk achtte. Volgens Bosmans was Romme een fervent voorstander van de rooms-rode samenwerking en zag hij Drees als de ultieme exponent daarvan. Tegenover Zijlstra had Romme kort voor Drees' mislukking juist verklaard dat hij het niet in het landsbelang oordeelde als de PvdA-leider zou falen. Een kabinet zonder de socialisten was bovendien 'een hachelijke zaak, waarvan het einde erger zou zijn dan het begin'.³⁶ Drees had er genoeg van. In de Kamer zou hij later verklaren, dat hij de koningin had gezegd liever niet bij verdere formatiepogingen te worden betrokken. De verhoudingen tussen zijn partij en de KVP achtte hij grondig bedorven.³⁷ Binnen de ARP-fractie zorgde Drees' mislukking voor meningsverschillen: een groep rond Zijlstra wilde het verder proberen met de PvdA, terwijl een ander deel, rond J.A.H.J.S. Bruins Slot en M. Ruppert, met die partij wilde breken in de overtuiging dat ook Romme dit wenste.

De bal rolde nu naar de KVP-leider. De koningin belastte hem nog op de avond van 24 juli met de opdracht tot vorming van 'een kabinet dat geacht kan worden het vertrouwen van het parlement te genieten'. Romme zag zijn poging slechts als een tussenperiode. Nog vóór zijn benoeming schreef hij Juliana dat de kans van slagen voor een KVP-formateur vrijwel nihil was. Toch leek het hem een goed idee, omdat 'het falen van den katholieken formateur in PvdA-kringen een zekere voldoening zou geven, welke zou kunnen leiden tot effening van den verderen weg, om toch nog tot een samenwerking te komen'.³⁸ Een nadeel was wel dat zich ontwikkelingen konden voordoen waardoor de verhoudingen nog verder zouden verslechteren. Bovendien liep de formatie tijdverlies op.

Romme stelde in korte tijd een nieuw regeerprogram op en zond dit op 28 juli aan de vijf fractieleiders. Romme vroeg hun welk advies zij zouden geven aan geestverwanten die zouden worden gevraagd tot een kabinet op deze programmatische basis toe te treden. Alleen aan de VVD stelde hij deze vraag niet, vanwege Ouds standpunt inzake de vrijheid van de fractie tegenover het kabinet. Met deze aparte behandeling zette Romme de liberalen enigszins op afstand in de onderhandelingen. In liberale kring verdacht men de formateur ervan de VVD eigenlijk buiten het kabinet te willen houden. Terecht, zoals blijkt uit een brief van Rommes vertrouweling Klompé, die ronduit spreekt over diens 'tendens om in het gesprek met de fractievoorzitters de VVD vanaf het begin uit te schakelen'. Zij vroeg zich overigens af of die houding zo verstandig was; het leek haar beter de liberalen 'wel mee te nemen in het begin, maar later, wanneer zij vervelend zijn, uit te schakelen'.³⁹ Volgens de NRC was het eleganter geweest als de 'discriminerende formateur' expliciet zou hebben gezegd dat hij niet met de VVD verder wilde.⁴⁰

Rommes program week behoorlijk af van Drees' 'Punten'; mogelijk wilde Romme zo de door hemzelf gewenste mislukking van zijn formatiepoging afdwingen. De reacties op het program waren gemengd. De fracties van ARP en CHU beantwoordden de vraag van de formateur positief, al achtten de antirevolutionairen het program wel te

detaillistisch en deels te onduidelijk. De VVD beoordeelde het program zeer negatief en diende een serie amendementen in. De PvdA wees het program ronduit af. Volgens Burger was met socialistische wensen veel te weinig rekening gehouden. Hij kwam niet eens met wijzigingsvoorstellen. Nog op 1 augustus legde Romme zijn formatieopdracht neer; slechts een week na aanvang van de tweede fase brak een derde aan.

Lieftinck informateur

Opnieuw hield de koningin algemene consultaties. KVP en PvdA adviseerden haar een protestants-christelijke (in)formateur te benoemen, maar ARP en CHU weigerden iemand naar voren te schuiven. Zijlstra suggereerde een PvdA'er als informateur te benoemen met de opdracht duidelijkheid te scheppen over de programmatische meningsverschillen tussen de grootste fracties. Juliana overwoog daarop Suurhoff te vragen, maar dat werd haar door Romme ontraden. Zou dit politieke zwaargewicht falen, dan betekende dit 'een finale mislukking van de totstandbrenging van een breede-basis-kabinet', aldus de KVP-fractievoorzitter.⁴² Uiteindelijk, op 7 augustus 1956, belastte de koningin de oud-minister van Financiën, P. Lieftinck (PvdA), inmiddels werkzaam bij de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds, met de opdracht 'een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden, die er zijn tot het vormen van een kabinet, dat geacht kan worden het vertrouwen van het Parlement te genieten'.

In eerste instantie richtte Lieftinck zich vooral op de vijf eisen van Romme die het einde van de formatiepoging van Drees hadden ingeluid. Hij bedacht een aantal wijzigingen van de 'Punten' van Drees die aan de bezwaren van de KVP tegemoetkwamen. Wat de bezitsvorming aanging, dacht Lieftinck aan fiscale faciliteiten, beperkt tot 'de sfeer van de onderneming', een idee van Zijlstra. Nu de informateur tegemoetkwam aan Rommes vijf eisen schoof PvdA-fractieleider Burger een aantal nieuwe wensen naar voren; ook zijn partij wilde enkele extra verlangens ingewilligd zien. Om aan alle wensen tegemoet te komen kwam Lieftinck op 11 augustus met zeven punten: de vijf eisen van Romme en twee van de PvdA.⁴³ Lieftincks punten werden positief onthaald door de ARP en de PvdA, maar de KVP-fractie had bezwaren. Zij eiste onderzoek naar mogelijke andere fiscale maatregelen ter bevordering van de bezitsvorming. In zijn antwoord aan de informateur meldde Romme voorts dat hij vasthield aan de eis van een KVP'er in de sociaal-economische driehoek, het liefst op Financiën. Dit doorkruiste Lieftincks wens om Hofstra op dat departement te krijgen. In een nader overleg over de bezitsvormingsformule bleek Burger bereid met verder onderzoek naar andere fiscale maatregelen in te stemmen op voorwaarde dat ook die 'in de sfeer van werknemers in ondernemingen' zouden liggen. Romme wees deze inperking af; hij wilde ook de bezitsvorming van zelfstandigen bevorderen. Als uiterste concessie wilde hij ermee akkoord gaan dat bij de mogelijke speciale belastingmaatregelen 'in eerste plaats gedacht (zou worden) aan maatregelen in de sfeer van werknemers in ondernemingen'. Voor de PvdA was dit echter niet toereikend.

Lieftincks tweede kans

Na deze afwijzing ontstond discussie over de vraag of Lieftincks poging nu mislukt was of niet. De koningin hield voor de vierde keer consultaties en beraadde zich op het vervolg van de formatie. Op 16 augustus gaf zij Lieftinck opdracht tot het vormen van een kabinet dat het vertrouwen van het parlement 'zou kunnen verwerven', een extraparllementair kabinet dus.

Nu volgde de informateur een nieuwe methode. Hij voerde gesprekken met de vijf fractieleiders in hun hoedanigheid van 'leidende politieke figuren' en legde hun de vraag voor welk advies zij kandidaat-ministers inzake toetreding tot het kabinet zouden geven. De fracties wenste hij geheel buiten het overleg omtrent program, portefeuilles en personen te houden. Tevergeefs, de fracties bemoeiden zich toch met de formatie. Deze bemoeienis kwam onder andere voort uit het feit dat Lieftinck met zijn eigengereide voorstellen, die nogal afweken van het tot dan toe besprokene, 'op teveel tenen tegelijk' traptte, zoals Duynstee het omschrijft.⁴⁴ Zo streek hij de KVP tegen de haren in met het plan om het departement van Maatschappelijk Werk en de portefeuille voor Bezitsvorming en PBO op te heffen. Voor velen in de PvdA was het onverteerbaar dat Lieftinck Mansholt, wegens diens claim op het landbouwbeleid, buiten het kabinet wilde houden. Voor de PvdA was het verder onaangenaam dat hij Drees terzijde schoof en G.E. van Walsum, de burgemeester van Rotterdam, tot kandidaat-premier verkoos. Ook de CHU was hierover niet enthousiast; de protestantse doorbraak-socialist Van Walsum, evenals Lieftinck afkomstig uit de CHU, stond bij zijn voormalige partijgenoten in een slecht blaadje.

De confessionele drie voerden staatsrechtelijke argumenten aan tegen Lieftincks tweede opdracht omdat die tegen alle adviezen inging. In feite hadden zij grote bezwaren tegen diens persoon. Zij overlegden buiten hem om over een mogelijk 'rechts' kabinet, waarmee in de toenmalige verhoudingen een confessioneel kabinet werd bedoeld. De CHU voelde daar echter niets voor, zeker niet als zo'n kabinet een extraparllementair karakter zou hebben. Over de rol van minister Staf schreef Zijlstra in zijn memoires: 'Staf (...) heeft gedurig gepoogd, als het tere plantje van een kabinet zonder socialisten boven de grond dreigde te komen, dit aanstonds te vertrappen.'⁴⁵ Ook binnen de fracties van KVP en ARP bestonden belangrijke minderheden die tegen zo'n christelijk kabinet gekant waren.

De irritatie over Lieftincks optreden leidde ertoe dat vier van de vijf fractievoorzitters diens vraag over het advies aan kandidaat-ministers ontwijkend beantwoordden. Alleen het antwoord van de PvdA-fractie was niet afwijzend. Lieftinck verklaarde daarop, op 20 augustus, openlijk via het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) dat de fracties in gebreke waren gebleven. Hij ging voort met het benaderen van kandidaat-ministers. Daarmee lokte hij Romme uit de tent; op 21 augustus deelden twee katholieke kandidaten Lieftinck mee dat de KVP-leider hen de deelname had ontraden. De KVP-leider had duidelijk gemaakt niet meer in de informatie-Lieftinck te geloven. Daags daarna legde de informateur zijn opdracht neer.

De Gaay Fortman informateur

Op 22 augustus trachtte de koningin opnieuw Romme met de vorming van een parlementair kabinet te belasten. De KVP-leider wilde die opdracht echter niet aanvaarden 'omdat dit de verhoudingen scherper zou maken dan nodig is, hetgeen wij met het oog op de toekomst moeten voorkomen'. Vervolgens verzocht Juliana hem een extraparlamentair kabinet te formeren, maar Romme weigerde opnieuw. Hij herhaalde zijn eerdere advies een protestants-christelijke formateur te benoemen: J. Donner, president van de Hoge Raad, W.F. de Gaay Fortman, hoogleraar arbeidsrecht aan de Vrije Universiteit, of Zijlstra. Op vragen van de getergde majesteit over de gewenste coalitie reageerde Romme weinig constructief: hij voelde niets voor een ministersploeg van de christelijke drie met de VVD, maar wenste ook geen reconstructie van Drees III. In het laatste geval zou de KVP onvoldoende aanpassingen op het personele en programmatische vlak krijgen.

Er kwam nu toch een informateur van antirevolutionaire huize. Nog op de dag van Rommes weigering belastte de koningin De Gaay Fortman met de opdracht een onderzoek in te stellen 'naar de mogelijkheid tot samenstelling van een kabinet'; een zeer ruime opdracht. De informateur zette zijn kaarten eerst op een extraparlamentair kabinet op brede basis. Hij voerde gesprekken met invloedrijke politici als Zijlstra, Bruins Slot, Suurhoff en de katholieke senator L.J.C. Beaufort.

Op 28 augustus had De Gaay Fortman zijn gedachten in zoverre geordend dat hij kandidaat-ministers wenste te benaderen. Hij had de indruk dat een nieuwe PvdA'er als beoogd premier de impasse mogelijk zou kunnen doorbreken. Romme had hem al laten weten dat een extraparlamentair kabinet onder leiding van een prominente PvdA'er als Drees of Suurhoff niet geloofwaardig zou zijn. De Gaay Fortmans oog was gevallen op de gouverneur van Suriname, de sociaal-democraat J.M. van Tilburg, een oud-verzetsman, oud-Eerste-Kamerlid en voormalig Rotterdams wethouder met een uitstekende reputatie. Gesprekken met enkele PvdA'ers, de koningin en met de CHU'er Staf brachten hem ertoe Van Tilburg daadwerkelijk te benaderen. Van Tilburg vertrok spoorlags uit Suriname met de bedoeling op 2 september in Nederland aan te komen. Terwijl hij onderweg was, nam de tegenstand binnen de PvdA tegen zijn mogelijke premierschap echter toe. De informateur werd daardoor enigszins verrast; toen Lieftinck aanstuurde op Drees' vertrek als premier was er nauwelijks protest geweest. Er waren zelfs PvdA'ers geweest die hem op het nut daarvan hadden gewezen.

De weerstand van de PvdA-top lijkt voornamelijk te zijn ingegeven door electorale overwegingen. Eventueel wilde de partij wel accepteren dat Drees zou moeten gaan, maar zijn opvolger moest dan wel een persoon zijn die de kiezers evenzeer zou aanspreken. Suurhoff was bijvoorbeeld een aanvaardbaar alternatief; de onbekende Van Tilburg was dat niet.⁴⁶ Op 4 september kwam de gouverneur eindelijk in Nederland aan. Meteen trad hij in overleg met de informateur. Later op de dag sprak hij met Drees en Burger, gevolgd door een gesprek met de koningin. Na verdere besprekingen op 5 september besloot Van Tilburg De Gaay Fortmans aanbod af te wijzen.

Niet alleen over het premierschap, maar ook over de voorgestelde verdeling van de overige ministersposten en over de ministerskandidaten rezen bezwaren. Ook De Gaay Fortman vond geen formule die tegelijk de KVP, de PvdA en de VVD tevreden kon

stellen. Uiteindelijk liep zijn poging vast op bezwaren van de PvdA. Vooral het wegvallen van Drees en Mansholt viel deze partij zwaar. Daarnaast bevatte De Gaay Fortmans program volgens Burger te veel concessies aan Romme, onder andere wat de bezitsvorming betrof. Ook stak het dat de antirevolutionaire informateur de opheffing van het arbeidsverbod van de gehuwde ambtenares niet in zijn conceptprogram had opgenomen.

In een terugblik heeft De Gaay Fortman de poging om een andere socialistische premier te vinden een fout genoemd. Hij had na overleg 'met alle daarvoor in aanmerking komende heren' de conclusie getrokken dat Lieftinck er goed aan had gedaan naar een nieuwe premier op zoek te gaan. Dat leek de enige manier om de brede basis in stand te houden. Achteraf gezien had hij zijn oren echter teveel laten hangen naar enkele PvdA'ers, onder wie Lieftinck, die via hem tegenstanders binnen de partij hadden willen uitschakelen. 'Ik ben toen in een kuil gevallen', aldus Fortman.⁴⁷

De Gaay Fortmans tweede poging doorkruist door Staf

Op 6 september, een dag na Van Tilburgs afwijzing, bracht de informateur verslag uit aan de koningin. Na enkele consultaties gaf zij hem toestemming voort te gaan met zijn informatieronde. De Gaay Fortman won adviezen in van Zijlstra en van de KVP'ers Beaufort en W.C.L. van der Grinten, hoogleraar in Tilburg. Zijlstra dacht nu aan de terugkeer van de romp van Drees III, waarbij de plaatsen van de PvdA-ministers zouden worden ingenomen door niet-parlementaire sociaal-democraten of partijlozen. Zelf wilde de ARP-leider op Economische Zaken blijven. Rommes voorkeur ging uit naar een kabinet van 'rechts' plus partijlozen met een evenwicht tussen katholieken en protestanten. De KVP wenste geen kabinet van rechts met de VVD, omdat daardoor te zeer een antisocialistisch blok werd geschapen.

Terwijl de informateur nog twijfelde over deze adviezen en ook de mogelijkheid van een parlementair kabinet van rechts met de VVD overwoog (waartoe de ARP'er op 7 september neigde), sloeg CHU-minister Staf op 8 september op eigen initiatief aan het 'formeren'. Staf stelde De Gaay Fortman overigens wel op de hoogte van zijn 'formatiepoging'. Al daags tevoren was gebleken dat binnen de CHU-fractie enige vrees bestond voor een kabinet zonder de PvdA. In het Haagse circuit was sprake van een mogelijk door Burger in te dienen motie van wantrouwen tegen een rechts kabinet. Het gerucht ging dat deze niet alleen de steun zou krijgen van de VVD, maar ook van enkele CHU'ers. Tegen deze achtergrond besprak Staf met Suurhoff en Romme de mogelijkheden om te komen tot een voortzetting van de brede basis zonder de VVD.

Dit strookte in het geheel niet met de koers die De Gaay Fortman op 10 september insloeg toen hij verschillende kandidaten benaderde voor een kabinet volgens de formule: KVP 5, ARP 3, CHU 3 en VVD 2. Voor het minister-presidentschap had de informateur zichzelf genomineerd nadat andere kandidaten aanvragen hadden afgewimpeld. De KVP voelde nog steeds weinig voor een coalitie met de VVD, maar de CHU achtte deelname van de liberalen in een kabinet zonder de PvdA essentieel. Op zijn beurt maakte Oud bezwaar tegen de ministerskandidatuur van de vice-voorzitter van de VVD-fractie H.A. Korthals. Volgens hem werd de parlementaire binding van het beoogde kabinet dan te sterk.

In de dagen tussen 11 en 14 september liep De Gaay Fortmans tweede poging spaak. De ene na de andere ministerskandidaat bedankte voor de eer. Als een van de eersten weigerde Staf, naar eigen zeggen omdat hij 'niet de geschikte man' in een 'duidelijke politieke strijdsituatie' zou zijn, maar zijn bezwaren reikten verder.⁴⁸ Volgens tijdgenoten bewerkte hij andere CHU'ers om van deelname aan een rechts kabinet met de VVD af te zien. In ieder geval hielden ook andere CHU-kandidaten de boot af. Op influistering van Romme schreef *Volkskrant*-journalist Henry 'Wandelganger' Faas op 14 september een kritisch stuk tegen Stafs bemoeiingen met de formatie. 'Volgens de spelregel "wie breekt, moet lijmen" – welke bij de formatie voortdurend wordt gehanteerd – zou ir Staf het meest in aanmerking komen voor de formatie-opdracht als prof. De Gaay Fortman het opgeeft', aldus de parlementaire correspondent van *de Volkskrant*.⁴⁹ Op de dag dat dit artikel verscheen, legde de informateur zijn opdracht neer. Hij adviseerde de koningin niet Staf maar Burger een opdracht te geven.

De ontknoping

Tussenfase rond Prinsjesdag

De Gaay Fortman was niet de enige die Burger tot informateur benoemd wilde zien. Ook Romme achtte hem de aangewezen persoon. Het risico dat de PvdA-fractie leider het zonder de KVP zou willen proberen, moesten de katholieken maar voor lief nemen. Mocht Burger geen rekening willen houden met de katholieke desiderata op het gebied van de bezitsvorming en met de wens om een plaats te krijgen in de financieel-economisch-sociale driehoek, dan was het voor de KVP zonder meer het beste de oppositie te aanvaarden, aldus Romme.⁵⁰ Ook Oud en Zijlstra adviseerden het staatshoofd een PvdA-formateur te benoemen. A.A.L. Rutgers, vice-president van de Raad van State en antirevolutionair, adviseerde de koningin even te wachten met de benoeming van een nieuwe (in)formateur en een rustpauze in te lassen. Om de indruk weg te nemen dat Juliana werkeloos toezag, sprak Rutgers met haar af een paar keer bij haar op bezoek te komen. Daarnaast overlegde hij op 17 september met Romme. Deze maakte opnieuw duidelijk waar het de KVP werkelijk om ging: er dienden concessies te komen op het vlak van de bezitsvorming en van de zetelverdeling. Burger moest nu snel aan de slag, aldus Romme, die de PvdA-fractie leider opmerkelijk genoeg een redelijke kans van slagen toedichtte. In deze tussenfase vond op 18 september, Prinsjesdag, de opening plaats van de Staten-Generaal. Het demissionaire kabinet was verantwoordelijk voor de troonrede.

Op diezelfde dag vroeg de koningin Drees of hij nogmaals een poging wilde wagen om een kabinet te vormen. De premier weigerde omdat hij een nieuwe opdracht niet wenselijk achtte. Dat was niet omdat hij zichzelf geen kans van slagen gaf. Integendeel, net als Romme was hij optimistisch. Drees wenste de opdracht niet te aanvaarden omdat, zoals hij later zou schrijven, hij meende dat hij 'in het overleg met de fracties, speciaal met de KVP, zwak zou staan, omdat men zou beseffen, dat (hij) het gevoel had nu in ieder geval te moeten slagen'. Drees achtte het daarom beter dat eerst Burger besprekingen zou houden, waarna hijzelf het zou kunnen overnemen.⁵¹ Daarop werd besloten Burger een informatieve opdracht te geven.

De fractievoorzitter van de PvdA zat op dat moment in Parijs voor een vergadering van het naar Europese eenheid strevende comité-Monnet. Drees vroeg hem telefonisch naar Den Haag terug te komen, maar Burger maakte hem duidelijk dat het nuttiger was in de Franse hoofdstad te blijven. Romme was immers voor dezelfde bijeenkomst afgereisd.⁵² Zonder al formeel te zijn belast met een informatieopdracht, nodigde Burger zijn katholieke tegenspeler uit voor een gedachtewisseling over het herstel van de brede basis. In korte tijd bereikten zij overeenstemming over de bezitsvorming. Zij spraken af dat het bouwsparen (een onbelaste spaarregeling bestemd voor het bouwen van een eigen huis) bevorderd zou worden, dat maatregelen tot werkgeversbijdragen in andere, op duurzaam bezit gerichte werknemersspaarfondsen zouden worden uitgebreid en dat onderzoek zou volgen naar soortgelijke maatregelen voor andere maatschappelijke groepen.

Wat de rest van het programma betrof, spraken Romme en Burger af de punten van Drees, met de overeengekomen correcties, en de zeven punten van Lieftinck te aanvaarden. Het kabinet zou een extraparlamenteair karakter krijgen. Met die afspraken was een zeer belangrijke stap gezet, al bleef onenigheid bestaan over de zetelverdeling. Romme hield vast aan de zelfstandige bewindsman voor PBO en Bezitsvorming, dan wel een apart bestuursapparaat voor dit terrein bij Binnenlandse Zaken. Burger stelde een zetelverdeling voor die grotendeels leek op die van Drees III. De portefeuilles zouden worden verdeeld volgens de formule PvdA 5, KVP 5, ARP 1, CHU 1 en VVD 1, waarbij de PvdA Verkeer en Waterstaat van de ARP zou overnemen (die partij zou als pleister op de wonde wel een staatssecretaris voor ambtenarenzaken krijgen) en Justitie aan de VVD zou gunnen. De departementen van Wederopbouw en Maatschappelijk Werk zouden worden samengevoegd en aan de KVP toekomen. Het beleidsterrein van Overzeese Rijksdelen zou behoudens Nieuw-Guinea ook overgaan naar Binnenlandse Zaken; het kleine zelfstandige ministerie voor 'de West' zou verdwijnen.

Burger informateur

Terug in Nederland, op 20 september, ontving Burger de opdracht om een onderzoek in te stellen 'naar mogelijkheden tot samenstelling van een kabinet'. De nieuwe informateur had met de koningin afgesproken te streven naar een nieuw vijfpartijkabinet-Drees dat zou kunnen werken met gedoogsteun van de vijf fracties. Hij benaderde Suurhoff, J.M.L.Th. Cals, Zijlstra en Staf met de vraag of zij bereid waren tot het voorgestelde kabinet toe te treden. Alle vier reageerden positief. Nu moest nog een VVD'er bereid gevonden worden om op Justitie aan te treden. Na enig overleg ging Oud met de werving van een liberale minister akkoord. De KVP tekende overigens op één punt bezwaar aan tegen Burgers verdelingsvoorstel: een PvdA'er op Verkeer en Waterstaat zou die partij in de sociaal-economische sector nog extra versterken en dat was onaanvaardbaar. Burger zwichtte voor deze druk en streefde sindsdien naar een VVD-minister op Verkeer en Waterstaat.

In deze fase, waarin een kabinet binnen handbereik leek te liggen, werd een aantal conflictpunten nog hard opgespeeld. Ten eerste ontstond in de christelijke fracties ruzie over de rechts-linksverhouding (in de traditionele opvatting) in het kabinet. In Drees III was die 10 (KVP, ARP en CHU) tegen 5 (PvdA) geweest (plus de partijloze

J.W. Beyen). Met Burgers voorstel dreigde een veel gelijkwaardiger verhouding van 7 tegen 6 (PvdA én VVD), waardoor de confessionelen forser tegenspel dreigden te krijgen.

Een tweede probleem kwam voort uit de weigering van Romme om de hem opnieuw aangeboden post van Binnenlandse Zaken aan te nemen. Ten slotte weigerde de ARP om akkoord te gaan met halvering van haar zeteltal in het kabinet. Zijlstra wist zich bij zijn verzet van de steun van Romme te verzekeren. Op 26 september verklaarde de KVP-fractie zich solidair met de ARP; zij zou alleen akkoord gaan met het plan-Burger als de antirevolutionairen dit aanvaardden. Welk motief achter deze actie schuilging is onduidelijk. Misschien gebruikte Romme de steunbetuiging aan de ARP als een middel om de onvrede binnen de KVP in een voor hem bruikbare richting te kanaliseren. Na enkele dagen kwam plots een mogelijke oplossing in zicht. In principe stond het departement van Overzeese Rijksdelen op de nominatie om opgeheven te worden, mede omdat het nieuwe Statuut voor het Koninkrijk de overzeese gebiedsdelen een veel grotere eigen verantwoordelijkheid toekende. Deze opheffing bleek echter meer complicaties met zich mee te brengen dan verwacht. Om deze reden besloten Drees en Burger op 30 september het ministerie voorlopig te handhaven. Dat kwam hun voor de formatie goed uit, aangezien daarmee een extra ministerspost voor de ARP beschikbaar leek te komen.

Vrede van Parijs? – Burger: ‘Romme, laten we ‘t breed zien’



Opland, *de Volkskrant*, 24 september 1956

Hoewel de VVD zich nog steeds tegen een extra ARP-minister verzette, ging Burger er op 1 oktober toe over antirevolutionairen voor het ministerschap van Overzeese Rijksdelen te zoeken. Er volgden gesprekken van Drees en Burger met ARP-kandidaten en met Zijlstra, maar resultaat bleef uit. De antirevolutionaire fractie verleende geen medewerking aan het voortbestaan van het ministerie. Volgens haar was juist een snelle opheffing ervan voor de West het beste.⁵³ Hierbij kwam nog dat Zijlstra inmiddels afscheid van de fractie had moeten nemen, aangezien de wettelijke termijn van drie maanden voor de combinatie van ministerschap en Kamerlidmaatschap verstreken was. De nieuwe fractieleider Bruins Slot stond negatief tegenover de brede basis en lijkt niets te hebben gedaan om zijn fractie tot een soepeler opstelling te bewegen. Op 6 oktober 1956 maakte Burger per communiqué bekend dat ook het aanbieden van Overzeese Rijksdelen aan de ARP geen oplossing bleek te bieden.

De VVD valt af

Op diezelfde dag richtten zich 25 Leidse hoogleraren met een verklaring tot de vijf fractievoorzitters. Zij spraken hun zorg uit over de lange duur van de formatie.⁵⁴ Onder de verontruste professoren was ook de antirevolutionair L.W.G. Scholten, die na de uitbreiding van de Tweede Kamer zitting zou gaan nemen in de ARP-fractie. Burger zag een nieuwe kans om een ARP'er op Overzeese Rijksdelen te krijgen. Op 7 oktober liet hij Scholten benaderen met het verzoek hem te helpen de impasse te doorbreken, hetgeen deze natuurlijk moeilijk kon weigeren. De hoogleraar en de informateur spraken af elkaar de volgende avond te ontmoeten.

In afwachting van deze afspraak ondernam Burger op 8 oktober nog verschillende andere pogingen om de formatieknoop te ontwarren. Hij trachtte Romme ertoe te bewegen de steun aan de ARP in te trekken. Toen dat niet lukte, deed hij tegenover Staf de suggestie van een kabinet van PvdA, CHU en VVD, maar deze ging daar niet op in. Rechtse solidariteit was inmiddels het devies.

Die avond vond vervolgens het gesprek met Scholten plaats, waarbij ook Zijlstra aanwezig was. Voorafgaand aan dit gesprek had Burger een telefoongesprek met de VVD'er Korthals. Hij legde hem de vraag voor of die (als minister van Verkeer en Waterstaat) in het nieuwe kabinet zitting wilde nemen. De informateur wilde niet het risico lopen dat het gesprek met Scholten door een weigering van de VVD zinloos zou worden. Zou Korthals immers van kabinetsdeelname afzien, dan kon Burger het ministerie voor Verkeer en Waterstaat gewoon aan de ARP aanbieden en was de constructie met Overzeese Rijksdelen overbodig.

In het eerste telefoongesprek weigerde Korthals Burgers vraag te beantwoorden. Hij wilde eerst meer weten over de positie van de ARP en vooral over de nieuwe kandidaat-minister. Burger wilde hierop niet ingaan; het bekend worden van Scholtens naam zou de kandidaat en de ARP opnieuw kopschuw kunnen maken.⁵⁵

Het overleg van Burger, Scholten en Zijlstra bracht nog geen beslissing. Zij spraken slechts af de zaak de volgende dag nog eens te overwegen in aanwezigheid van de gevolmachtigde ministers W.F.M. Lampe en R.H. Pos (voor respectievelijk Suriname en de Antillen). Na het vertrek van beide antirevolutionairen wendde Burger zich opnieuw tot de VVD. Eerst telefoneerde hij met Oud, die vond dat de vice-fractievoorzitter zelf

diende te beslissen. Daarop belde Burger Korthals en eiste van hem terstond een beslissing over deelname aan het kabinet. Opnieuw vroeg de VVD'er meer tijd en inlichtingen, die de informateur hem niet gaf. Korthals antwoordde uiteindelijk afwijzend. Zoals hij later zou verklaren kwam Burgers eis neer 'op het blindelings stappen in een kabinet' en daar paste hij voor.⁵⁶

Na de ontknoping: de fase-Drees

Op het moment dat hij de hoorn neerlegde moeten teleurstelling en opluchting om voorrang hebben gestreden in Burgers gemoed. Dat de VVD afviel betekende voor hem enerzijds een teleurstelling omdat hij het gewicht van de niet-confessionelen in het kabinet graag zou hebben vergroot.⁵⁷ Anderzijds verdween door Korthals' weigering ook de belangrijkste hindernis op de weg naar een nieuw kabinet. Burger kon de ARP nu simpelweg het door haar opgeëiste departement van Verkeer en Waterstaat aanbieden. Het nieuwe kabinet-Drees leek binnen handbereik.

Daags na het gesprek legde de informateur de situatie voor aan Zijlstra. J. Algera bleek bereid om op Verkeer en Waterstaat aan te blijven. Voorts sprak men af dat Staf het ministerie van Overzeese Rijksdelen tijdelijk onder zijn hoede zou nemen. Ten slotte bracht Romme het bericht dat hij de gouverneur van de Nederlandse Antillen, oud-minister A.A.M. Struycken, bereid had gevonden het departement van Binnenlandse Zaken, uitgebreid met Bezitsvorming en PBO, onder zijn hoede te nemen. Struycken was op dat moment met verlof in Nederland.⁵⁸ Daarmee was Burgers informatieronde afgesloten; de beurt was nu aan de beoogde premier: Drees.

Nadat Burger in de ochtend van 9 oktober zijn eindrapport had uitgebracht, werd Drees diezelfde dag nog belast met het vormen van 'een kabinet'. In drie dagen zette de premier de puntjes op de i. Op 11 oktober sprak hij met de nieuwe ministers, met name met de KVP'ers Struycken en Klompé (Maatschappelijk Werk). De PvdA'er I. Samkalden zou Justitie gaan leiden. In een overleg met Struycken, Mansholt, Suurhoff, Zijlstra en de beoogde staatssecretaris voor Bezitsvorming en PBO W.K.N. Schmelzer, werd de taakafbakening aangaande de PBO geregeld. 's Middags legde Drees de koningin een lijst van bewindslieden voor en 's avonds werd bekend dat hij de opdracht tot vorming van een kabinet aanvaardde. Vervolgens vond in de ochtend van 12 oktober de afscheidsvergadering van Drees III plaats. De ministers Beyen (Buitenlandse Zaken), J.C. van Oven (PvdA, Justitie) en F.J.F.M. van Thiel (KVP, Maatschappelijk Werk) alsmede staatssecretaris W.H. van den Berge (Financiën) keerden niet terug. 's Middags volgde de constituerende vergadering van Drees IV. Aan vier maanden kabinetsformatie was een einde gekomen.

Beoordeling van de formatie

De invloed van de fracties

Perscommentatoren en politici stonden uitvoerig stil bij de vraag waarom de formatie zo lang had geduurd. Behalve op incidentele factoren als de felle verkiezingsstrijd en de verkiezingsuitslag wezen zij in de richting van structurele veranderingen in de

staatsrechtelijke verhoudingen: de enorm toegenomen overheidsbemoeyenis op tal van terreinen van het maatschappelijk leven. In deze situatie waren de controlerende en medewetgevende bevoegdheden van het parlement niet langer toereikend. Daardoor werd aan het regeerprogram en aan ministerszetels een groter belang gehecht dan voorheen, hetgeen ertoe leidde dat fracties een sterkere behoefte hadden om hun stempel op de uitkomst van de formatie te drukken. Dit verhinderde de snelle voortgang van de kabinetsvorming.⁵⁹

Oud, Tilanus en Drees betreurden die ontwikkeling. In het Kamerdebat op 24 en 25 oktober over de regeringsverklaring sprak Oud zijn afkeuring uit over het feit dat het regeerprogram in overleg en niet slechts na overleg met de fracties was opgesteld. Tilanus en Drees uitten in hetzelfde debat bezwaren tegen een te grote bemoeyenis van de fracties met de details van het program en de zetelverdeling. Bovendien meenden alle drie dat de ministers een zekere vrijheid van handelen moesten behouden; een gedetailleerd program zou hen teveel aan banden leggen. Als aanvullend bezwaar noemde Oud nog dat 'de zaken teveel binnenskamers behandeld worden'.⁶⁰

Romme meende daarentegen dat alleen door uitvoerig overleg met de fracties gegarandeerd kon worden dat de in de verkiezingsuitslag tot uitdrukking gekomen 'volks-overtuiging' zich liet gelden in een tijd van alsmaar uitdijende overheidsinvloed: 'Wanneer het Parlement zijn taak van hoeder van de volksovertuiging wil waar maken, kan het naar mijn mening daarom niet in lijdelijkheid afwachten hoe het program en de samenstelling van het Kabinet zullen zijn.' De tegenwerping, dat het parlement zich door een gedetailleerd program teveel aan een kabinet zou binden en daardoor juist aan invloed zou verliezen, overtuigde hem niet. De parlementaire invloed groeide juist door zo'n program, wierp de KVP-leider tegen. 'Maar deze invloed wordt niet uitgeoefend tijdens de parlementaire rit. Hij wordt uitgeoefend voordat de rit aanvangt. Laat men deze invloed voorbijgaan (...), dan is dit (...) "verzuim" later niet in te halen', aldus Romme.⁶¹

Ook Bruins Slot, wiens partij in principe net als de CHU het dualisme hoog in het vaandel voerde, verdedigde opmerkelijk genoeg de bemoeyenis van de fracties met de formatie. Ter rechtvaardiging verwees hij naar de 'diametraal tegengestelde beginselen' van de partijen die samen het nieuwe kabinet vormden, de confessionele drie enerzijds en de PvdA anderzijds. 'Waar de vertrouwensbasis (...) en de gemeenschappelijke politieke wil ontbreekt, kan geen enkel constitutioneel stelsel, noch het dualistische, dat voor Nederland juist is, noch het monistische, dat voor Nederland onjuist is, uitkomst brengen.' In zijn repliek meende Drees dat die beginselverschillen overdreven werden; zij waren er altijd geweest en desondanks had de brede basis al tien jaar gefunctioneerd.⁶²

Drees' formatiemethode

Volgens sommige Kamerleden was de door Drees gehanteerde formatiemethode medeverantwoordelijk voor de lange duur van de formatie. Romme begreep niet waarom Drees in juli had geweigerd de vijf punten van de KVP ter discussie te stellen, om ze vervolgens bij zijn tweede poging in oktober wel in zijn program te verwerken. Drees zei later dat hij in juli niet aan de vijf punten tegemoet was gekomen, omdat hij dan het

gehele program weer in bespreking had moeten laten komen. 'Ik had toen het gevoel: de stemming is omgeslagen, ik weet niet waarom, maar ik zie op het ogenblik geen kans meer om overeenstemming te bereiken (...) tussen de KVP en de PvdA.' Dat hij uiteindelijk toch programwijzigingen had aanvaard, lag volgens hem aan de tijd: 'Na drie, vier maanden accepteert men ten slotte, wat men in het begin niet heeft willen aanvaarden.'⁶¹

Ook Drees' uitgangspunt om zo veel mogelijk vast te houden aan de samenstelling van Drees III, was volgens Romme 'kwalijk'. Het had een evenrediger vertegenwoordiging in de financieel-economisch-sociale driehoek bemoeilijkt. Een zekere continuïteit was ook volgens Romme nastrevenswaardig, maar iedere formatie diende te worden gezien 'als een zaak op zich, waaraan de uitslag der verkiezingen ten grondslag ligt en waarbinnen dat raam dan naar de best mogelijke bezetting wordt gestreefd'. Voor Drees stond de continuïteit echter voorop. Het vasthouden van zijn partij aan bepaalde ministeries vond hij niet onredelijk; tenslotte legde de KVP toch ook een claim op het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW).⁶⁴

De positie van de VVD

Natuurlijk werd er ook gesproken over de wijze waarop de VVD uit de boot was gevallen. Volgens veel kranten waren de liberalen er door informateur Burger uitgewerkt. In een uitvoerig betoog kwam de PvdA-fractie leider met een correctie op dat 'misverstand'. Het ging erom dat hij, toen de onderhandelingen met de ARP in een cruciale fase waren aanbeland, geen onzekerheid meer dulde over de positie van de VVD. Vice-fractievoorzitter Korthals was echter niet bereid geweest die onzekerheid weg te nemen en had op politieke gronden de hem aangeboden ministerspost geweigerd. Daarmee was de mogelijke regeringsdeelname van de liberalen van de baan.⁶⁵

Oud, die de kwestie in eerste termijn had genegeerd, interrumpeerde Burger met de opmerking: 'Qui s'excuse, s'accuse.' In tweede termijn kwam hij daarop terug met een uitvoerige weergave van de ervaringen van Korthals en hemzelf tijdens de informatie-Burger. Het was maar al te begrijpelijk dat Korthals om meer inlichtingen en bedenktijd was blijven vragen. Hij liep immers het risico als pion gebruikt te worden in een tactisch spel van de informateur om de ARP toch op te zadelen met de volgens die partij minderwaardige ministerspost voor Overzeese Rijksdelen. De beslissing om de VVD te laten vallen, kwam volgens Oud geheel op het conto van Burger. Die had lange tijd aangedrongen op liberale kabinetsdeelname, maar was uiteindelijk gezwicht voor de druk van onder meer KVP-zijde om de VVD terzijde te schuiven.⁶⁶

In zijn reactie bestreed Burger nogmaals de 'legende' dat hij de VVD had laten vallen. Volgens hem had hij Korthals geenszins in een onmogelijke positie gemanoeuvreed. 'Het is wellicht bijzonder naïef van mij, Mijnheer de Voorzitter, maar ik moet zeggen, dat ik geen seconde anders heb gedacht, dan dat de heer Korthals zich wél beschikbaar zou stellen', aldus Burger.⁶⁷ Toch moge duidelijk zijn dat Burger wel wat ruwer met de liberalen omsprong dan met de antirevolutionairen. Maar deze laatsten werden dan ook gesteund door de KVP.

Romme pleitte Burger enigszins vrij. Er was tijdens de formatie sprake geweest van 'een zekere socialistische overrijver (...) om ook het liberale element in het Kabinet te trekken'. Daarmee gaf de PvdA volgens de KVP-leider haar ware, tegen de doorbraak indruisende karakter prijs. De omhelzing van de liberalen betekende immers dat in wezen de vrijzinnigheid in de PvdA overheerste. Daartegen moesten de protestantse en katholieke 'tegenkrachten' in die partij het afleggen.⁶⁹

Zonder de 'socialistische overrijver' is het moeilijk te begrijpen waarom de VVD zo lang kon blijven meedoen in de formatieonderhandelingen. Al in het vroegste stadium had die partij ernstige bezwaren naar voren gebracht. Bovendien was voor een werkbare coalitiemeerderheid haar deelname niet noodzakelijk. De andere partijen hadden echter goede redenen om de VVD toch niet de deur te wijzen. De PvdA hoopte waarschijnlijk op een groter gewicht van niet-confessionelen in het kabinet. De KVP en de andere confessionelen wilden waarschijnlijk niet de indruk wekken een andere partij uit te sluiten. De ideale uitweg uit dit dilemma was in hun ogen dat de VVD op enig moment zelf zou opstappen. Door haar extreem dualistische opstelling deed deze partij dit echter pas op het laatste moment.

Brede basis in een noodwoning

Het nieuwe kabinet was, het werd al geconstateerd, in sterke mate een reconstructie van het voorgaande. De portefeuilleverdeling was nagenoeg dezelfde, de meeste ministers zaten ook al in Drees III en zij bleven bovendien op hetzelfde departement. Terwijl Drees meteen na de verkiezingen vooral had ingezet op continuïteit, hadden sommige politici vóór en tijdens de formatie gestreefd naar een ingrijpende herschikking van ministersposten. Op grond van de uitkomst van de formatie lijkt daarom de conclusie verdedigbaar dat Drees aan het langste eind had getrokken.

Opvallend is echter dat indertijd niemand tot overwinnaar werd uitgeroepen, ook Drees niet. De teneur was juist dat het vierde kabinet-Drees er louter en alleen was gekomen omdat een alternatief ontbrak. Bruins Slot sprak letterlijk van een kabinet dat er was gekomen, 'alleen omdat er niets anders tot stand te brengen viel'. Volgens Romme was de formatie op een gegeven moment uitgelopen op de keuze tussen 'twee noodwoningen: een brede basis-Kabinet uit nood of (...) een zakenkabinet'. Dat laatste was uit het oogpunt van parlementaire controle een bijzonder slechte oplossing; de keuze viel daarom op een noodkabinet-Drees.⁷⁰

Overigens was het ontstaan van deze 'concrete politieke dwangsituatie' volgens de KVP-leider aan de christelijk-historischen te wijten. Zij hadden immers geweigerd duidelijk te maken met wie zij in beginsel wilden samenwerken, de PvdA of de KVP. Tijdens De Gaay Fortmans tweede formatiepoging hadden zij bovendien zowel deelname aan een 'rechts' kabinet als aan een kabinet met PvdA en VVD afgewezen. Ook Burger achtte de CHU de hoofdschuldige, maar hij betrok ook de ARP in zijn verwijt: 'Zolang de protestants-christelijke partijen niet bereid blijken hun stempel op de situatie te zetten (...), rest slechts de mogelijkheid van een Kabinet op brede dan wel zeer brede basis.'⁷¹

Tilanus betoogde gelaten dat zijn partij simpelweg van oordeel was geweest dat de basis zowel voor een confessioneel kabinet als voor een kabinet met PvdA en VVD te

zwak zou zijn geweest; uitgaande van de oude omvang van de Tweede Kamer hadden beide slechts een krappe meerderheid van 51 zetels geteld. De CHU-voorman ging overigens wijselijk niet in op krantenberichten die vermeldden dat het partijsecretariaat was bestookt met brieven van CHU-leden die hadden geprotesteerd tegen de mogelijke deelname van hun partij aan een kabinet onder katholieke leiding.⁷² Bruins Slot had al eerder in het debat krachtig stelling genomen tegen het sociaal-democratische verwijt dat de protestantse partijen niet hadden willen of kunnen kiezen tussen PvdA en KVP. Daar was het de ARP en de CHU helemaal niet om te doen geweest. Zij waren gewoon steeds uitgegaan van hun eigen beginselen. 'Het democratisch besef, dat een partij buiten PvdA en KVP een eigen standpunt zou kunnen hebben en van dat standpunt uit haar politieke beslissingen zou kunnen nemen, was er blijkbaar niet bij', aldus gispte de ARP-voorman de PvdA.⁷³

Vragen over de levensduur

De agressieve toon die Bruins Slot aansloeg, voorspelde weinig goeds voor de samenwerking van de regeringsfracties. Het was duidelijk dat de ARP-fractie leider slechts met tegenzin de voortgezette samenwerking met de PvdA aanvaardde. In het debat over de regeringsverklaring aarzde hij niet om het einde af te roepen van de 'brede basis, in de zin van een parlementaire basis van samenwerking in een Kabinet'. Hij stelde de opleving van de doorbraakgedachte in de PvdA daarvoor verantwoordelijk. Het samengaan met de sociaal-democraten kreeg daardoor iets van 'een coalitie tussen de wolf en het lam'. Het gevolg was dat de ARP-fractie tegenover het kabinet en het regeerprogramma 'volkomen vrij' stond, aldus Bruins Slot. 'Aan geen enkele oplossing (in het programma, *JP*) zijn wij a priori gebonden.'⁷⁴

Romme was wat positiever dan zijn antirevolutionaire collega. Hij benadrukte het grote belang dat hij steeds had gehecht en nog hechtte aan de brede basis. Wel hield ook hij tamelijk veel afstand tot de ministersploeg. Hij had zijn partijgenoten weliswaar niet ontraden toe te treden tot het kabinet, maar zijn fractie hield volledig vast aan de vrijheid tegenover de daden ervan, zoals overigens de uitdrukkelijke opzet van informateur Burger was geweest. Op zichzelf was die opstelling van Romme tegenover Drees IV niet uitzonderlijk; ook tegenover de voorgaande bredebasiskabinetten had hij ruime afstand in acht genomen. Zijn kwalificatie van Drees' vierde kabinet als een noodkabinet maakte echter wel duidelijk dat hij nu toch uitzonderlijk kritisch was over de uitkomst van de formatie.⁷⁵

Uit de woorden van CHU-leidsman Tilanus in het debat over de regeringsverklaring werd niet duidelijk of ook binnen zijn fractie dergelijke twijfels aan het nieuwe kabinet-Drees bestonden. Zoals voor de gouvernementele CHU gebruikelijk, verklaarde Tilanus dat zijn fractie 'bereid (was) steun en medewerking aan de Regering te geven'. Het was echter ongewis welke betekenis daaraan in tijden van crisis mocht worden gehecht.⁷⁷

Vergeleken met de confessionele fractievoorzitters was de steun die Burger uitsprak veel overtuigender. Hij nam geen afstand van het programma, maar verklaarde dat zijn fractie geneigd was 'te staan achter het Regeringsprogramma als geheel, ter wille van zijn progressief karakter'. Daarvoor was wel van belang dat ook de andere fracties het programma als geheel steunden en het niet beschouwden als, zoals Burger het uitdrukte,

'een soort hors d'oeuvre varié, waaruit men naar believen kan kiezen'. Wat dit betrof deden de woorden van Bruins Slot het ergste vrezen, aldus de PvdA-leider.⁷⁸

Dat de regeringsfracties zo verschillend ten opzichte van 'hun' kabinet stonden, wierp grote vragen op over de levensduur van Drees IV. Oppositieleider Oud kon daarom rustig verklaren dat de VVD-fractie 'het Kabinet niet naar het leven zou staan', maar 'alles op zijn zakelijke merites (zou) bezien'. Vilein voegde hij daaraan toe dat de VVD-Kamerleden er 'belangstellend getuige van zijn als de bondgenoten in de Regering elkaar in de haren vliegen'.⁷⁹

Minister-president Drees trachtte de politieke verschillen tussen de regeringsfracties te bagatelliseren en sloeg in het algemeen een optimistische toon aan. De brede basis mocht dan een 'noodbasis' zijn, 'maar ook die noodbasis (had) toch het voordeel, dat, voor zover een zekere overeenstemming (werd) bereikt, grote volksgroepen zich vertegenwoordigd (zouden) gevoelen en beslissingen gemakkelijker (zouden) aanvaarden'.⁸⁰

Verder gaan waar Drees III gebleven was?

Drees: het zit tenslotte niet slecht in elkaar

In de kabinetsperiode 1952-1956 had een aantal portefeuilles duidelijk zichtbare littekens van de formatie vertoond: de duobaan op Buitenlandse Zaken en de nieuwe ministeries van PBO en van Maatschappelijk Werk. In 1956 leek de schade zich te hebben beperkt tot het ministerie van Overzeese Rijksdelen. De KVP kreeg Buitenlandse Zaken compleet, maar moest er een andere minister voor inleveren. Dat werd die voor PBO; voor de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zat een ministerie er niet meer in. De PBO verhuisde samen met het katholieke stokpaardje van de bezitsvorming naar een nieuwe staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, die tevens tot taak kreeg de katholieke vice-premier Struycken op sociaal-economisch gebied adviezen te geven: Rommes toevanarseerling Schmelzer. Maar de beëdiging was nauwelijks achter de rug of er werd beknibbeld op diens ambtelijk apparaat. Tegelijkertijd werd de taakomschrijving uitgehouden: 'het realiseren' van de PBO werd vervangen door 'de realisering bevorderen'.⁸¹

Het ministerie van Maatschappelijk Werk stond nog overeind, zij het in de kinderschoenen. Aan nadere besprekingen over de taakafbakening waren de verschillende (in)formateurs niet toegekomen. Dat lag op het bord van de nieuwe minister, Klompé, en haar naaste collega's.⁸² Die taakafbakening verliep niet gemakkelijk. Suurhoff en Klompés voorganger Van Thiel waren goede vrienden. De samenwerking met Klompé verliep duidelijk stroever. Tijdens de behandeling van haar eerste begroting zou Suurhoff, die naast haar zat, Klompé hebben toegevoegd: 'Je blijft van mijn departement af'.⁸³ De katholieken koesterden hooggespannen verwachtingen van het ministerie. Maatschappelijk Werk werd in katholieke kringen wel beschouwd als het departement 'dat geroepen is de zorg te dragen, die in het oude bijbelverhaal de barmhartige Samaritaan vrijwillig op de schouders nam'.⁸⁴

Over de noodzaak de economische groei af te remmen was door de fractievoorzitters nauwelijks gesproken. Tijdens de constituerende vergadering waarschuwde Drees meteen voor de 'grote moeilijkheden' van een dreigende overbesteding, maar de omvang

daarvan was mede te wijten aan de lengte van de formatie en het vastleggen van een aantal kostbare claims, met name van Defensie en Landbouw. Het vorige kabinet had over de overbesteding in februari 1956 al een rapport gevraagd aan een commissie van topambtenaren. Nadat dit was uitgebracht, besloot het inmiddels demissionaire kabinet advies te vragen aan de SER. Deze rapporteerde op 28 november, en op 8 december 1956 verklaarde Zijlstra dat het SER-advies de 'grondslag' voor het regeringsbeleid zou vormen. Het zou nog tot 18 februari 1957 duren voordat de regering de nota bestedingsbeperking publiceerde.⁸⁵ Anders dan zijn voorganger liep het nieuwe kabinet eigenlijk vanaf het begin achter de sociaal-economische feiten aan.

Na de lange formatie overheerste aanvankelijk opluchting. Drees' regeringsverklaring van 23 oktober 1956 werd door de pers overwegend positief ontvangen. De linkse dagbladen sprongen eruit. *Het Vrije Volk* noemde de verklaring 'een hoopgevend stuk'. Het bevatte 'verscheidene punten die de socialisten zeer ter harte gaan'. *Het Parool* schreef: 'Er staat heel wat in waarmee wij het ten volle eens kunnen zijn.' De katholieke pers was ook positief. *Het Centrum* telde de zegeningen: het extraparlamentaire karakter van het kabinet zou de KVP meer mogelijkheden bieden om 'toeschietelijker' te zijn; de PBO-minister was weliswaar ingeruild voor een staatssecretaris, maar dat werd elders gecompenseerd zodat de invloed van de partij even groot bleef; er was 'geëvenredigde christelijke invloed' in het kabinet; de passage in het program over bezitsvorming stemde tot tevredenheid. *Het Binnenhof*, ook katholiek, noteerde zelfs: '(...) wanneer het nieuwe kabinet erin zou slagen al zijn plannen in daden om te zetten, zal het in de parlementaire geschiedenis de eer voor zich mogen opeisen een plaats te krijgen in de categorie "betere regeringen".'⁸⁶ Pas na de kritische algemene politieke beschouwingen van Bruins Slot en Romme op 24 oktober werd de berichtgeving in veel confessionele dagbladen minder positief. De toon van de linkse dagbladen had ook enige achterdocht opgewekt: 'Zijn we niet te gemakkelijk geweest?', wilde de voorzitter van de KVP van Romme weten.⁸⁷ In tegenstelling tot vier jaar eerder, was de top van de KVP verre van tevreden met het formatieresultaat.

Bij de PvdA lag dat anders. En ook bij Drees persoonlijk; over het resultaat van de formatie schreef hij op 2 november aan oud-minister Liefstinck: 'Ik geloof met je, dat het kabinet tenslotte niet slecht in elkaar zit. Bovendien loopt het bijna altijd zo, dat de samenwerking binnenskamers beter slaagt dan men op grond van de strijd der partijen zou vrezzen. Persoonlijk ben ik wel tegen de nieuwe periode blijven opzien. Ik geloof dat er ook veel voor te zeggen zou zijn geweest onder de sterk gewijzigde verhoudingen een ander een nieuw begin te laten maken. De verantwoordelijkheid drukt mij wel, ook in verband met wat men is gaan noemen de kwestie-Soestdijk. Intussen was de stemming in fractie en partij zo dat een andere oplossing bijna niet acceptabel was te maken.'⁸⁸ Oppositieleider Oud verklaarde een paar dagen later: '(...) als er niets bijzonders gebeurt, zal het kabinet wel vier jaar blijven zitten. Men kan het naar huis sturen, maar dan komt het toch weer, al of niet enigszins gewijzigd, terug. Zo was het verleden jaar na het kreuple huurontwerp ook.'⁸⁹ De perspectieven voor het nieuwe kabinet waren misschien toch niet zo ongunstig, als we afgaan op Drees en op Oud. De stemming die de formatie had beheerst, begon te verdwijnen. De verhouding tussen de Kamerfracties bleef in het begin weliswaar slecht, maar de internationale situatie – de oorlog in het Midden-Oosten en de Russische inval in Hongarije – dreef de Nederlandse kemphanen

weldra dichter bij elkaar. De brede basis werd eind november 1956 opnieuw vol lof bezongen.⁹⁰

Drakentanden

In de zomer en herfst van 1956 was het politieke klimaat flink verslechterd. Vóór de verkiezingen was vrijwel iedereen ervan overtuigd dat de KVP de grootste zou worden en dat Romme de eerste formatieopdracht zou krijgen. Drees had bij de aanvaarding van het lijsttrekkerschap in het najaar van 1955 zelfs bedongen dat hij in geen geval minister onder Romme zou worden en hij had zich het recht voorbehouden het Kamerlidmaatschap op korte termijn in te ruilen voor een benoeming in de Raad van State. Verder liet hij vastleggen: '(...) als wij onverwachts toch nog boven de KVP komen en ik mocht worden gevraagd een kabinet te formeren (zal) ik dat ernstig (...) pogen, maar als het niet lukt mij verder van deelneming aan de kabinetsformatie ontslagen kan rekenen, en ook als een ander van onze beweging wordt gevraagd, (zal) ik dan niet daarna nog weer eens een poging (...) doen.'⁹¹ Drees kwam inderdaad onverwachts boven Romme, maar toen de KVP tijdens de formatie aan diens program bleef morrelen, wierp de PvdA-voorman de handdoek onmiddellijk in de ring. Volgens Zijlstra was Drees weliswaar blij met de verkiezingsuitslag, maar liet hij dat bij de formatie niet blijken. Over Romme zei de ARP-lijsttrekker: 'Het is niet onwaarschijnlijk dat hij heeft gedacht: Drees zal als stralende overwinnaar in ieder geval geen stralende start maken.'⁹²

De door Romme nagestreefde binding van de KVP aan de PvdA was zo los als maar mogelijk was. Van het rooms-rode huwelijk uit 1946 leek tien jaar later weinig meer over dan een scheiding van tafel en bed. Enerzijds probeerde Romme tijdens formaties zo veel mogelijk KVP-punten vast te leggen, anderzijds ontkende hij, zowel in het debat over de regeringsverklaring van 1952 als dat van 1956, dat *zijn fractie* gebonden was aan hetgeen *hij* de formateur had laten opschrijven. In het laatstgenoemde jaar voegde hij daar nog een veel kritischer beoordeling van de uitkomst van de formatie aan toe. 'Niet gek', schreef Romme nog in *de Volkskrant* van 30 augustus 1952. Vier jaar later sprak hij over een 'noodkabinet' en voorzag hij 'politieke ontwikkelingen naar diepere scheidslijnen, volgens fundamentele levensbeginselen'.⁹³ *De Tijd* voorspelde aan het begin van de rit dat Rommes 'reserve-elftal' het onderspit zou delven tegen de sterke PvdA-spelers: 'Zij zullen een rood stempel op de kabinetspolitiek drukken.'⁹⁴

Voor Drees leek ongeveer hetzelfde te gelden als voor Romme: 'Hij liet zich nog wel inhuren, maar veel zin had hij er niet meer in', herinnerde de oud-secretaris van de ministerraad J. Middelburg zich later. Volgens De Gaay Fortman was de coalitie versleten en was het alleen aan het kunst- en vliegwerk van Burger te danken dat er niettemin een kabinet kwam waaraan PvdA en KVP samen deelnamen. Zijlstra ging nog verder: 'Drees had het al laten schieten toen het alsnog lukte.'⁹⁵ Vanaf de start van het vierde kabinet-Drees werd het fundamentele onderscheid tussen de confessionele regeringsfracties van de KVP, ARP en CHU en de niet-confessionele regeringsfractie van de PvdA sterk benadrukt, met name door Romme en Bruins Slot. Dat was in lijn met het vanaf 1952 ingezette offensief tegen de doorbraakgedachte van de PvdA en met het bisschoppelijk mandement uit 1954. 'In 1956 begon het te rommelen. Niet alleen door

het Mandement. Maar het had er wel mee te maken', zei Klompé vijftientig jaar later.⁹⁷ Tijdens de langdurige formatie werd het politieke klimaat steeds slechter. De gestrooide drakentanden zijn hiervóór uitvoerig beschreven. De belangrijkste waren de ruzie tussen Drees en Romme over het program-Drees, de botsing tussen Burger en Zijlstra over de zetelverdeling, het opzijschuiven van de VVD aan het eind van de formatie, de actie van Staf tegen ARP-formateur De Gaay Fortman en de claims van Mansholt en Staf.

De verhouding tussen regering en parlement was in 1956 ook complexer dan vier jaar daarvoor. Ten tijde van Drees III hadden zich 'gesloten circuits' ontwikkeld, kongssies van bewindslieden van *spending departments* en Kamerspecialisten die er alles aan deden voor hun eigen beleidsterrein meer geld op de begroting te krijgen. Zo'n kongsie stelde zich als blok op tegenover de minister van Financiën en de minister-president. Drees zag het met lede ogen aan: een Kamer die steeds vaker op de stoel van de regering kroop, ministers die moeilijker op één lijn waren te krijgen, stijgende overheidsuitgaven. Hij was ervan overtuigd geraakt dat het kabinet de groei diende te remmen. Zijn zoon W. Drees jr. was in die tijd topambtenaar bij Financiën. Het hoofd van de inspectie Rijksfinanciën vertelde hem in 1954: 'De sfeer en discipline waren heel anders ten tijde van minister Liefstinck.' Steeds vaker kwam het voor dat 'een geconcentreerd belang' naar voren geschoven werd door sectorministers, Kamerleden en pressiegroepen, ten koste van het algemeen belang en 'de belastingbetaler'. Het probleem van 'door politici gelanceerde uitgavenclaims' kwam op de politieke agenda.⁹⁸

De kwestie werd urgent toen er in de loop van 1956 een tekort ontstond op de lopende rekening en de bestedingen moesten worden afgeremd. Dit vormde een uitgelezen gelegenheid de negatieve praktijk van de claims stevig de kop in te drukken, maar de lange duur van de formatie maakte een slagvaardige aanpak onmogelijk, sterker nog: de overbesteding nam alsmaar ernstiger vormen aan door tijdverlies en het honoreren van een groot deel van de eisen van Staf en Mansholt. Onder aanvoering van Drees, Hofstra en Zijlstra probeerde het nieuwe kabinet daarna uit alle macht het tij te keren, waarbij de slinger zo nu en dan te ver de andere kant dreigde uit te gaan.

Het nieuwe kabinet doorgelicht

'Totstandkoming van dit kabinet is geen eenvoudige zaak gebleken. In het verleden (heeft spreker) echter steeds ondervonden dat, als men eenmaal aan de regeringstafel had plaats genomen het rumoer van buiten in de raad slechts gedempt doordringt', verklaarde Drees aan het begin van de constituerende vergadering van het nieuwe kabinet. Wat waren de vooruitzichten voor het kabinet als team? Volgens Drees stond de samenwerking niet onder invloed van de stemming die de formatie had beheerst.⁹⁹ G.M.J. Veldkamp herinnerde zich wel dat bij het optreden van het vierde kabinet-Drees de accenten duidelijk anders kwamen te liggen. Klompé introduceerde het tutoyeren tussen ministers onderling – 'president' Drees uitgezonderd – en ontketende daarmee een revolutie. Daarnaast nam zij het initiatief voor een wekelijkse broodjeslunch van KVP-bewindslieden op de dag van de ministerraad op haar departement aan het Binnenhof. Dit leidde tot een hechtere binding aan partijgenoten en KVP-standpunten. In de periode 1952-1956 was de KVP-bewindsliedenclub alleen maar incidenteel

bijgeekomen als Beel dat nuttig vond. Ook noemde Veldkamp de minder goede onderlinge politieke verhoudingen. Hij weet dit aan de moeizame formatie en de opstelling van de coalitiegenoten in en buiten het parlement.¹⁰⁰

Hoewel Romme kritischer stond tegenover het nieuwe kabinet dan hij tegenover het oude had gestaan, was zijn greep erop aanzienlijk versterkt. De grote persoonlijke binding tussen hem en de bewindslieden van zijn partij was een nieuw element. Anders dan bij de PvdA had de KVP-fractie geen enkele inspraak gehad bij het naar voren schuiven van kandidaten. Personen vielen volgens Romme min of meer onder de discretionaire macht van de fractievoorzitter.¹⁰¹ In 1952 had dat niet voor alle kandidaten gegolden, met name niet voor Beel en A.C. de Bruijn. Deze enigszins onafhankelijke KVP'ers en ervaren bestuurders verdwenen in 1956 uit het kabinet. In plaats van hen (en van Van Thiel) schoof Romme een trio naar voren dat zeer nauwe banden met hem had: Struycken, Schmelzer en Klompé. *Vrij Nederland* voorspelde kort na de formatie: 'Sterker nog dan tevoren, (zal) het kabinet van binnenuit worden gedwongen zich te richten naar wat de heer Romme als fractieleider goed acht.'¹⁰² Met Beel verloor Drees een slagvaardig minister en een gelijkgestemd bestuurder met wie hij in het kabinet goed overweg kon. Door het vertrek van oud-voorzitter De Bruijn startte het nieuwe kabinet ook met minder *goodwill* bij de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) dan zijn voorganger. Samen met Suurhoff en Zijlstra had hij zitting gehad in de door het kabinet aangewezen Commissie van Drie, die loonkwesties had behandeld.

Na het overlijden van L.A. Donker en W.J.A. Kernkamp en het vertrek van Beyen en van Drees' leeftijdsgenoten Van Oven, De Bruijn en J. van de Kieft was Drees de enige minister die nog geboren was in de negentiende eeuw. Het nieuwe kabinet bracht een andere generatie aan de macht. Drees leek terecht te zijn gekomen in een enigszins geïsoleerde positie, nog meer dan voorheen verheven boven de rest. Hij dreigde af en toe ook een beetje uit de pas te lopen met zijn uitgesproken opvattingen, bijvoorbeeld over de defensie-uitgaven en de reikwijdte van de Europese integratie. In de minister-raad zag Drees zich in 1956 geconfronteerd met een veel grotere groep die pleitte voor een in zijn ogen 'extreme Europese politiek'.¹⁰³

De vooruitzichten om het nieuwe kabinet tot een homogeen team te smeden, waren al met al minder rooskleurig dan vier jaar eerder. Naast meningsverschillen over het tempo van de Europese integratie en de tendens in de richting van het 'geconcentreerd deelbelang', bestond er in het begin ook onduidelijkheid over het regeerprogramma en de positie van een aantal departementen. In de eerste maanden confronteerde Drees zijn collega's met een aantal compromissen die hij als formateur gesloten had met individuele kandidaatministers, zoals de afspraak met Mansholt dat Landbouw extra geld zou krijgen. Toen Suurhoff informeerde wat er precies was afgesproken met Landbouw, antwoordde Drees dat hij 'zich node had neergelegd' bij een compromis. Mansholt voegde daaraan toe: 'Het is zo dat de ministers in het kabinet hieraan niet gebonden zijn, maar spreker zou bij afwijzing zijn consequenties daaruit trekken.' Na de mededeling van Drees op 3 december 1956 dat invoering van de voetbalpool tot een kabinetscrisis zou leiden, vervolgden de notulen van de ministerraad zelfs met: 'Minister Cals was niet op de hoogte van dit voorbehoud, dat van a.r.-zijde bij de formatie is gemaakt.'¹⁰⁴ Bij het bestuderen van de notulen over de periode november 1956 tot en

met april 1957 valt ten slotte op dat er meer stemmingen plaatsvonden dan onder het vorige kabinet het geval was.¹⁰⁶

Drees, op eenzame hoogte

De politieke positie van een aantal van de ministers die hun ambt voortzetten, had zich de afgelopen vier jaar enigszins gewijzigd, hetgeen van invloed was op het karakter van het nieuwe kabinet. Om te beginnen leek de positie van minister-president Drees nog steviger dan in 1952. Tijdens de formatie was hij 70 jaar oud geworden. Sinds Drees in 1947 als minister van Sociale Zaken de Noodwet-ouderdomsvoorziening had ingevoerd, was hij uitgegroeid tot een nationale figuur. Drees kon niet kapot, in zijn eigen partij niet, maar ook niet bij de 'Dreestekkers' daarbuiten. De verkiezingswinst werd voor een groot deel op zijn persoonlijk conto geschreven, hoewel in NVV-kringen ook werd benadrukt dat de PvdA 'zonder twijfel' was beloond voor de steun aan de eisen van de vakbeweging en voor de 6%-loonsverhoging van dat jaar.¹⁰⁷

Uit dagboeknotities blijkt dat Drees aanvankelijk van plan was om er in 1956 mee op te houden. Koningin Juliana en Beel zouden hem al in 1952 hebben beloofd dat hij na zijn minister-presidentschap vice-voorzitter van de Raad van State kon worden. Drie factoren verhinderden dat: onzekerheid rondom het aftreden van de zittende vice-voorzitter van de Raad, ongerustheid bij Drees over de opvolger die zijn partij zou kiezen en de huurwetcrisis van mei 1955. In februari 1955 verzekerde Drees zijn oud-collega D.U. Stikker nog dat hij in 1956 geen lijsttrekker meer wilde zijn. Tegelijkertijd beklagde hij zich bij hem over partijgenoot Mansholt, die in het buitenland zijn eigen gang ging 'en ook enigszins met de fractie en het NVV'. Mansholt werd in deze periode in de pers getipt als meest waarschijnlijke opvolger. In oktober 1955 slaagden Burger en partijvoorzitter E.A. Vermeer er in Drees over te halen. De partijraad bevestigde de kandidatuur. Drees beschouwde dit achteraf als een van de mooiste momenten in zijn carrière.¹⁰⁸

Collega-minister Staf typeerde Drees als volgt: 'In de grond een conservatief man met de mentaliteit van een degelijke Nederlandse middenstander.' Hij had volgens hem een enorm fijne politieke neus en voelde de publieke opinie haast feilloos aan. De PvdA-top had in 1956 de 'hele' Drees voor vier jaar besteld: niet alleen de behoudende, schijnbaar gortdroge figuur die veel mensen aansprak, maar ook zijn politieke neus en uitgesproken opvattingen. Boegbeeld Drees was namelijk sterk geneigd zich met de inhoud te bemoeien. Tegenover Burger en Vermeer had hij op 18 oktober bijvoorbeeld de eis gesteld dat rekening moest worden gehouden met zijn opvattingen ten aanzien van de belastingen en de huren.¹⁰⁹ Kleurden Drees' eigen opvattingen het kabinetsbeleid? Ongetwijfeld, maar het is moeilijk vast te stellen op welke wijze en in welke mate. De ministerraad nam in de regel pas een besluit nadat in een open discussie de argumenten waren gewisseld. Op basis van het dossier had de minister-president vooraf een inschatting gemaakt van de marges waarbinnen dat besluit zou moeten worden genomen. Afhankelijk van zijn persoonlijke voorkeur kon hij dan subtiel bijsturen. Bij discussies over bepaalde onderwerpen was echter evident dat de marges van de Drees soms wat smaller waren.

Heikele kwesties waren voor Drees de Europese integratie, de defensie-uitgaven, de formele aspecten van de besluitvorming (met name het dualisme), het oplopen van de collectieve uitgaven en de financiering van de bezitsvorming. In het voorjaar van 1953 had Drees zijn collega-ministers al gewaarschuwd dat hij zou aftreden als het Europees beleid te ver zou gaan. De Fransen dreigden volgens Drees over iedereen heen te lopen. Op dit punt verschilde hij van mening met een belangrijk deel van de PvdA-fractie, dat hem een onvoldoende Europese instelling voor de voeten wierp.¹¹⁰ Verschil van mening was er ook over het strikte dualisme. Drees was voorstander van zo min mogelijk overleg met fracties. Burger had daar grote moeite mee: 'Complete flauwe kul want die KVP-ministers en die fractie, die kletsten duidelijk steeds met elkaar. De houding van Drees kan dan wel correct geweest zijn, maar de werkelijkheid was natuurlijk dat hij aan zulke contacten op de een of andere manier geen behoefte had. (...) Ik had als fractieleider ook wel eens een steuntje in de rug willen hebben van Drees.'¹¹¹

'Romme kan wel zonder mij. Ik niet zonder Romme', zou een gevleugelde uitdrukking van Drees zijn geweest.¹¹² Vanuit dualistisch oogpunt was het belangrijk Romme buiten de deur te houden. Het kabinet had immers ruimte nodig om een slagvaardig beleid te kunnen voeren. Deze ruimte nam in 1956 enigszins af, omdat de greep van Romme op de katholieke bewindslieden steviger werd. Drees IV groeide niettemin uit tot een team, zij het misschien wat minder vlot dan zijn voorganger. Het proces van *teambuilding* kreeg dit keer een meer persoonlijk tintje, waarbij Drees zich overigens gereserveerd opstelde.¹¹³ Op de door Klompé georganiseerde gezamenlijke maaltijden van de ministersploeg op maandagavond in restaurant 'De Vieux Doelen' was hij nooit aanwezig. Klompé zei daarover in een interview uit 1985: 'Ik heb dat altijd jammer gevonden en als een teleurstelling, een gemis ervaren. Temeer omdat het natuurlijk zéker voor een team toch wel erg belangrijk is om samen te eten.'¹¹⁴

Typerend voor Drees was de strikte scheiding tussen het persoonlijke en het zakelijke. In de politieke stijl van Drees was weinig ruimte voor het eerste, vandaar dat hij in de politiek geen persoonlijke bindingen had, geen cliëntèle, geen netwerk-Drees en ook: geen door hemzelf naar voren geschoven opvolger. Er was dan misschien wel die meer persoonlijke, vaderlijke kant van Drees, maar daarover zei Hofstra eens terecht: 'Er was een beetje afstand, zoals je kunt hebben bij iemand tegen wie je opziet, en we zagen allemaal wel tegen 'm op. Je kon altijd met moeilijkheden bij hem aankomen, hij heet niet ten onrechte Vader Drees. Maar in mijn generatie was je, bij alle waardering, geen vriend van je vader.'¹¹⁵

Wat wil Mansholt nu?

Sicco Mansholt was sinds 1945 minister van Landbouw, Voedselvoorziening en Visserij. Halverwege 1955 – hij was toen 46 jaar oud – werd hij in de PvdA-fractie nog gezien als dé opvolger van Drees.¹¹⁶ Kort na de verkiezingen stuurde hij formateur Drees een 'Aantekening voor de kabinetsformatie'. Hij begon die met een opsomming van gewenste portefeuilles voor de PvdA. Landbouw werd daarin niet genoemd. Uit de daaropvolgende passage bleek welke portefeuille Mansholts voorkeur had: Buitenlandse Zaken. De prioriteit van dat departement moest volgens hem niet langer liggen bij het economische element, maar bij het politieke. Ontwikkelingshulp en Europese in-

tegratie – aansluiting bij de plannen van het comité-Monnet voor een verenigd Europa – moesten de speerpunten vormen. Over het landbouwbeleid merkte hij op dat de garantieprijs flink omhoog moesten vanwege structurele wijzigingen op de wereldmarkt. Hij bepleitte vergoeding van de eigenaarslasten en hectaretoeslagen in gebieden met hogere kostprijzen. Dit zou tijdens de formatie geregeld moeten worden.¹¹⁷

Al in het begin van de formatie zadelde Mansholt Drees op met een flinke claim, waarschijnlijk naar analogie van de actie van collega Staf voor de verhoging van het defensiebudget. Op 21 juni stuurde hij de formateur een vertrouwelijke brief waarin een en ander met cijfers werd onderbouwd. Drees bleek echter niet van plan deze knoop tijdens de formatie door te hakken. In het program van de volgende formateur, Romme, werd wél rekening gehouden met de eisen van Mansholt.¹¹⁸ Toen in de fase Liefstinck-De Gaay Fortman deze passage geschrapt dreigde te worden, zocht Mansholt de publiciteit. Op 28 augustus bepleitte hij in een redevoering een flinke verhoging van de gegarandeerde melkprijzen. Drees was boos omdat hierdoor een principiële beleidswijziging tot stand dreigde te komen buiten de ministerraad om. Verder was hij ervan overtuigd dat het groene front niet minder zou eisen dan Mansholt in feite had toegezegd.¹¹⁹

Begin september circuleerden in de pers verschillende namen van mogelijke opvolgers van Mansholt. Informateur De Gaay Fortman had van Drees en Liefstinck begrepen dat zij hem niet graag in een kabinet zagen terugkeren. Staf verzuchtte: 'Wat wil Mansholt nu. Hij poneert een landbouwpolitiek, stelt dat deze aan zijn persoon gebonden is en gaat dan solliciteren.'¹²⁰ PvdA-fractie leider Burger, een persoonlijke vriend van Mansholt, bleef hem steunen. Hij zag echter geen kans hem op Buitenlandse Zaken te krijgen; Mansholt bleef derhalve op Landbouw. Achter de schermen slaagde hij er uiteindelijk in om tot overeenstemming te komen met Zijlstra en Hofstra over het te voeren landbouwbeleid, waarna ook Drees toegaf. Hij was tot de slotsom gekomen dat de uitkomst van de formatie in elk geval zou zijn dat er meer geld naar Landbouw moest. Er moest ook zo snel mogelijk een kabinet komen. Mansholt was bereid f45 miljoen van zijn eis van f220 miljoen te laten vallen.¹²¹

'De grote terughoudendheid van Drees ten aanzien van zijn premierschap moet nog meer gezocht worden in zijn verhouding tot Mansholt dan in de kwestie Soestdijk', noteerde Klompé op 13 augustus na een gesprek met Beel.¹²² Stak er achter dit meningsverschil ook een persoonlijke kwestie? Drees heeft dit achteraf in felle bewoordingen ontkend. Het betrof een zakelijke tegenstelling, geen ruzie. Mansholt zelf erkende later dat er meningsverschillen waren over het landbouwbeleid en over Europa. Het eerste ging om de centen, het laatste leverde 'werkelijk grote politieke moeilijkheden' op.¹²³

Door zijn jarenlange ervaring en de nauwe band met de PvdA-fractie was de positie van Mansholt in de ministerraad stevig. De landbouwportefeuille was in die tijd ook relatief zwaar omdat het garantiebeleid onlosmakelijk verbonden was met consumenten subsidies en de loon- en prijspolitiek in het algemeen. Verder had de minister een sterk en loyaal departement achter zich. Mansholts beleid was redelijk succesvol geweest en hij had daarom enig krediet bij het bedrijfsleven en in het parlement. Drie weken vóór de verkiezingen schreef KVP-woordvoerder W.J. Drogen aan Romme dat hij natuurlijk het liefst een partijgenoot op Landbouw zag. Maar als dat niet het geval was 'dan acht ik Mansholt de meest geschikte, misschien de enige geschikte man'.¹²⁴

De andere blijvers

Co Suurhoff, de derde PvdA'er, bleef op Sociale Zaken. Deze oud-NVV-bestuurder had zich in de voorgaande periode bewezen als een sterk minister. Zijn partij had hem in de campagne gepresenteerd als de man van de AOW en van de loonsverhoging van 6%. Het ministerschap van Suurhoff stond borg voor een goed contact tussen kabinet en vakbeweging. Dat gold misschien niet voor de hele vakbeweging, omdat de voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), M. Ruppert, het absoluut niet met hem kon vinden.¹²⁵ Rupperts tegenhanger bij het NVV, H. Oosterhuis, beschouwde de 51-jarige Suurhoff in 1956 daarentegen als 'natuurlijke opvolger van Drees, aan het eind van de rit'. Voorlopig moest de minister op zijn plaats blijven 'omdat er geen andere man voor Sociale Zaken' was.¹²⁶ In het kabinet toonde Suurhoff zich groot voorstander van het harmoniemodel: beheersing van de economie in overleg met de sociale partners. Nadat collega-ministers zich eens hadden beklaagd over het wachten op een SER-advies, deed Suurhoff de hem typerende uitspraak: 'In bijna alle landen van de vrije wereld speelt de loonstrijd zich buiten de regering af. Als in ons land dit anders is, zal men daar ook iets voor over moeten hebben.'¹²⁷

Tegenover Drees, Mansholt en Suurhoff stond het KVP-trio Witte, Cals en Luns. Herman Witte was planoloog en een typische gezagsdrager; Jo Cals een spitsvondig jurist die het debat niet schuwde; Joseph Luns vooral een charmant diplomaat. In 1952 werd nog getwijfeld aan de nieuwelingen Witte en Cals, maar sindsdien hadden zij naam gemaakt als sectorminister, zowel bij hun collega's als in het parlement. Tijdens de formatie stond hun portefeuille niet op het spel. Typerend voor hun ministeriële positie-boven-de-partijpolitiek was dat de formatie min of meer buiten hen om ging, inclusief de besprekingen over het program. De notulen van de constituerende vergadering van 12 oktober zijn wat dat betreft illustratief. Bij de discussie over de regeringsverklaring drong zowel Witte als Cals aan op wijzigingen van passages die betrekking hadden op hun beleidsterrein. Drees legde hun daarop uit dat het kabinet in het program weliswaar alles moest handhaven dat verschillende partijen essentieel vonden, maar dat men ook 'praktisch (moest) kunnen werken. (...) Als de raad het erover eens is, dat iets te gedetailleerd is omschreven, zal men het program niet als een onaantastbaar stuk behoeven te zien.'¹²⁸ Witte en Cals mochten wat hun eigen departement betrof eigenlijk gewoon verder gaan waar zij vóór de verkiezingen gebleven waren.

Dat gold niet voor Luns. De positie van de minister van Buitenlandse Zaken was fundamenteel anders dan in 1952. Als minister zonder portefeuille had Luns vier jaar lang op enige afstand Beyen kunnen gadeslaan. Dat bleek een goede leerschool. In vergelijking met zijn collega blonk Luns uit in ijver en beschikbaarheid bij routineklusen. Drees leerde hem intussen waarden als een man die geneigd was aan zijn opvattingen vast te houden, vooral aan binnen de ministerraad gemaakte afspraken. In het kabinet was Luns een zeer open man, anders dan zijn rivaal. Als het erop aan kwam, was Beyen bij internationale onderhandelingen veel toegeeflijker geweest dan Luns en dat had Drees niet gezind. Luns bleef daarentegen altijd 'heel nationalistisch bij het bewaken van Nederlandse belangen'.¹²⁹ Luns bracht ook ontspanning. 'In de ministerraad luisterde Drees geamuseerd naar de uitstekende cabaretvoorstelling van Luns bij de toelichting van het eerste agendapunt: Buitenlandse Zaken', herinnerde E.H. van der

Beugel zich. Mansholts opvolger Anne Vondeling formuleerde het aldus: 'Als in de ministerraad Luns aan het woord kwam, ging Drees er altijd even voor zitten, die vond hij heel leuk. En Luns is een geweldige charmeur, die zat de oude heer altijd op te vrijen. Drees was daar erg gevoelig voor, al zou je dat zo niet zeggen.'¹³⁰ Luns was in menig opzicht onafhankelijk en hield zich ver van de partijpolitiek, maar als het er op aankwam dan luisterde hij naar Romme. Drees was zich dat overigens goed bewust.¹³¹

De beide ARP-ministers gingen van het derde kabinet-Drees over naar het vierde. De positie van Jacob Algera was vergelijkbaar met die van Witte en Cals. Hij concentreerde zich vooral op zijn eigen departement, Verkeer en Waterstaat. Als Kamerlid – sinds 1937 – had hij zich daarin al gespecialiseerd. Algera was ongeveer tien jaar ouder dan zijn KVP-collega's. Na de watersnoodramp van 1953 kwam Algera's departement in het middelpunt van de belangstelling. De afwikkeling van de gevolgen van de ramp, maar ook het staatsbedrijf van de PTT en de razendsnelle ontwikkeling van het verkeer vroegen voortdurend aandacht. Algera's gezondheid leed onder de werkdruk; hij liep voortdurend op zijn tenen, maar dwong zichzelf vol te houden, totdat 'zijn' Deltawet aangenomen zou zijn.¹³²

Jelle Zijlstra was amper 34 toen hij in 1952 op Economische Zaken terechtkwam. De veelbelovende hoogleraar economie werd benoemd op krediet, maar loste alle beloftes in korte tijd in. Hij hield heldere betogen in de Kamer, die veel indruk maakten. In het kabinet had Zijlstra grote invloed. Aanvankelijk werd hij gerekend tot de linkervleugel van de ARP, maar hij verwierf spoedig een gezag dat boven de partijen uitsteeg. In Zijlstra's eigen partij schoot hij intussen als een komeet omhoog. Hij werd in 1956 gekozen tot lijsttrekker en na de verkiezingen nam hij als fractievoorzitter deel aan het formatieoverleg. Hij was in die periode tegelijk minister, onderhandelaar en politiek leider. Zijlstra had veel invloed op de formulering van het program-Drees en voelde zich daaraan ook in hoge mate persoonlijk gebonden. Dat bleek al meteen tijdens de constituerende vergadering. Kritische vragen van collega's werden beantwoord door Zijlstra en Drees samen. Zoals hierboven bleek, werd de positie van Zijlstra ondergraven door zijn eigen fractie en haar nieuwe leider Bruins Slot.¹³³

Net als bij Zijlstra was het politieke gewicht van Kees Staf (CHU) groter dan de omvang van zijn geestverwante fractie in de Kamer zou rechtvaardigen. Hij had beslissende invloed op de formulering van de defensieparagraaf en het bestendigen van de brede basis. Voor de oorlog had Staf carrière gemaakt bij de Nederlandse Heidemaatschappij. In 1956 – hij was toen 51 jaar oud – wilde hij terugtreden, maar op dringend verzoek van partijleider Tilanus bleef hij in functie. Staf bezat groot prestige en wist bij de Amerikanen veel gedaan te krijgen. Hij was binnenskamers sterker dan in het parlement, althans: als het moest. Klompé: 'Staf zat naast mij en omstreeks half drie dook hij in een diepe slaap en dan moest ik hem altijd weer wakker krijgen door hem in de arm te knijpen. Maar als het echt nodig was, dan werd hij uit zichzelf wakker.'¹³⁴

Behalve deze negen ministers gingen vijf staatssecretarissen over naar het nieuwe kabinet: de KVP'ers Moorman (staatssecretaris van Marine sinds 1 mei 1949), Veldkamp (sinds 8 oktober 1952 verantwoordelijk voor middenstandszaken onder Zijlstra) en A. de Waal (op 1 februari 1953 benoemd op OKW en verantwoordelijk voor het hele onderwijsterrein minus hoger onderwijs) en de PvdA-bewindslieden A.A. van Rhijn (verbonden aan Sociale Zaken sinds 15 februari 1950, belast met socialezeker-

heidsvraagstukken en het overleg over lonen en prijzen) en F.J. Kranenburg (op 2 september 1952 op Oorlog terechtgekomen). Tijdens de formatie dreigden De Waal en Kranenburg buiten de boot te vallen. Romme vond De Waal minder geschikt en Burger zag Kranenburg het liefst terugkeren als juridisch specialist in de fractie, maar dat ging niet door.¹³⁵ De veertien bewindslieden van Drees III kregen gezelschap van acht nieuwelingen: vijf ministers en drie staatssecretarissen.

Nieuwkomers: Hofstra, Samkalden, Klompé, Struycken en Helders

In een vroeg stadium van de formatie maakte PvdA-fractie leider Burger duidelijk dat zijn partij Financiën wilde houden en niet zou toestaan dat de kandidatuur van financieel specialist Henk Hofstra door de KVP zou worden gefrustreerd, zoals in 1952 was gebeurd.¹³⁶ De 51-jarige Hofstra was oud-belastinginspecteur en directeur van NV De Centrale Arbeiders Verzekerings- en Depositobank. In 1945 was hij lid geworden van de Tweede Kamer. Hij speelde een prominente rol in de vaste commissie voor de belastingen.¹³⁷

Buiten zijn eigen partij was Hofstra niet populair. 'In de figuur van minister Hofstra ondergaat de PvdA een geduchte versterking op de Kneuterdijk', constateerde *Het Parool* op 10 oktober 1956. De katholieke *Tijd* vreesde dat de nieuwe minister met zijn vier socialistische ambtsgenoten een gesloten falanx zou vormen. Het PvdA-smaldeel zou uit zijn op staatssocialisme. Gretig werd verwezen naar het in confessionele en liberale kringen beruchte boekje *Socialistische belastingpolitiek* dat Hofstra in 1946 had geschreven. Daarin had hij bepleit het belastinginstrument in te zetten om de sociale misstanden van het kapitalisme op te heffen. Zijn voorkeur ging daarbij uit naar een pakket van belastingen op groot woningbezit, winsten en dividenden; een nivellerende inkomstenbelasting en belastingen op luxeproducten, alcohol en tabak. Tijdens de formatie van 1956 moest Liefstinck tegenover Romme nog bezweren dat Hofstra niet meer de Hofstra 'van het boekje' was. Misschien had het opstappen van de gezaghebbende staatssecretaris Van den Berge opnieuw achterdocht gewekt. Van den Berge was namelijk faliekant tegen conjuncturele toepassing van het belastinginstrument.¹³⁸ In de praktijk vielen Hofstra's werkelijke of vermeende staatsocialistische inzichten nogal mee, maar hij zou het odium nooit kwijtraken. Tweede minpunt waarmee Hofstra startte was zijn slechte verhouding met de financiële specialist van de KVP, de alom gevreesde A.M. Lucas. Hij bracht een jarenlange vete mee naar het kabinet. Volgens Schmelzer had Lucas 'een ingebakken afkeer' van Hofstra. Lucas had veel invloed in de KVP-fractie. 'Romme voer op hem', aldus Schmelzer.¹³⁹

De stijl van Hofstra was veel minder ontspannen dan die van zijn voorganger. Van de Kieft was onverstaanbaar, laconiek en zelfverzekerd geweest; zijn opvolger was ongeveer het tegenovergestelde. Van Hofstra werd in 1956 veel verwacht, van Van de Kieft in 1952 niet. De ambtenaren op Financiën wisten nooit wat Van de Kieft precies ging doen, maar bij zijn opvolger was daarvan geen sprake. 'Bij alle interviews met de pers of radio overlegt Hofstra tevoren woord voor woord wat hij al dan niet zal zeggen', schreef oud-thesaurier-generaal E. van Lennep. Hij merkte ook op dat 'Hofstra's intellect, en vooral zijn intens gevoel voor rechtvaardigheid en zijn principiële visie op de verantwoordelijkheden van burgers, parlement en regering hem het tegendeel van de

homo politicus maakten'.¹⁴⁰ Minder eufemistisch uitgedrukt: Hofstra miste politiek inzicht. In de ministerraad dreef Hofstra zijn collega's vrijwel meteen in de richting van bezuinigingen en hogere belastingen.¹⁴¹ De nieuwe minister van Financiën was van meet af aan gespannen en ongeduldig.

Tweede nieuweling was de minister van Justitie, de 44-jarige jurist Ivo Samkalden, lid van de PvdA. Hij volgde Van Oven op, die in het voorjaar van 1956 bereid was gevonden de termijn van de plotseling overleden minister Donker af te maken. Van Oven was niet opnieuw beschikbaar: hij was al 74 jaar oud. Samkalden was meer een bestuurder dan een politicus. Hij was bovenal een intellectueel. Volgens Bruins Slot discussieerde hij op gelijk niveau met Romme, 'het knapste Kamerlid'. Zijlstra vond hem 'een buitengewoon scherpzinnig jurist'.¹⁴² Die scherppte zou hij hebben opgedaan tijdens lange wandelgesprekken met zijn schoonvader E.M. Meijers, een van de grootste Nederlandse rechtsgeleerden van de twintigste eeuw. Samkalden fungeerde in 1946 en 1947 als staflid van oud-premier W. Schermerhorn ten tijde van de Lingadjati-onderhandelingen tussen Nederland en de Indonesische republiek. Van 1948 tot 1952 leidde Samkalden de afdeling juridische zaken en wetgeving van het ministerie van Landbouw. Hij behoorde tot de politieke entourage die Mansholt om zich heen had verzameld: relatief jonge PvdA'ers die zich sterk maakten voor vergaande Europese integratie. Men verwachtte in de partij dat Samkalden op Europees vlak een grote rol zou spelen, dat hij een Nederlandse Spaak zou kunnen worden.¹⁴³ Van mei 1952 tot aan zijn ministerschap bekleedde hij het hoogleraarschap agrarisch recht in Wageningen. Het lag voor de hand dat hij zich actief met de grondpolitiek zou bemoeien, een heikel punt in die tijd. Sinds 1953 was Samkalden ook kroonlid van de SER.

Marga Klompé was de eerste vrouwelijke minister uit de Nederlandse geschiedenis. Vóór de eerste vergadering van het kabinet liet Drees een orchidee voor haar op de tafel in de Trêveszaal zetten. Zij zat er op een ongelukkige plaats bij een houten poot waaraan ze herhaaldelijk haar nylonkousen openhaalde. Zij vertelde dat aan collega Witte en deze gaf prompt de Rijksgebouwendienst opdracht de bewuste tafelpoot met plastic te laten omkleden.¹⁴⁴ 'Dat is de fleurige bloem in een triest geheel', zei oppositieleider Oud, nadat hij eerst de rest van het kabinet had afgekraakt. Burger noemde haar 'een spiorne van Romme'.¹⁴⁵ Net als Samkalden was Klompé niet Drees' eerste keus. De minister-president stelde zich zeer gereserveerd op toen zij zich op 11 oktober 1956 bij hem meldde. Drees had liever gehad dat Van Thiel was aangebleven. Maar dat was niet de enige reden van zijn terughoudendheid. Klompé: 'Ik had een beetje het gevoel dat Drees mij zag als een soort KVP-versie van Van der Goes van Naters. Kortom, ik dacht: "Er bestaat bij hem een zekere argwaan. En kom ik daar straks in een club, waarvan de president me niet helemaal vertrouwt." Ik heb hem het volgende gezegd: "Hoor 'es, mijnheer Drees... ik weet niet of ik ja moet zeggen, want ik heb duidelijk het gevoel dat er te weinig vertrouwen is. Ik geloof dat het beter is dat ik een retourticket Rome krijg, dan ga ik weer terug." Hij schrok heftig van mijn reactie: "Nee, dat was helemaal de bedoeling niet!" Ik heb daarop het volgende met hem afgesproken: "Ik treed toe tot uw kabinet. Na twee maanden heb ik met u een gesprek. Als mijn twijfels dan niet verdwenen zijn, dan heb ik nú geclaimd om uit te treden."¹⁴⁶

Klompé was 44 jaar. Zij was lid van de Tweede Kamer voor de KVP sinds 1948 en had zich gespecialiseerd in de buitenlandse politiek. Tot aan haar Kamerlidmaatschap

Hoofdstuk I Brede basis in een noodwoning

was dr. Klompé – zij was gepromoveerd in de wis- en natuurkunde – lerares scheikunde in Nijmegen. Ze bleef ongehuwd ‘mejuffrouw’. In de Kamer vormde zij omstreeks 1956 het middelpunt van ‘de kring der Straatsburgers’, vurige verdedigers van de Europese gedachte.¹⁴⁷ Volgens Veldkamp was Klompé ‘een uitgesproken politiek dier, (zij) liet zich gelden waar dat maar kon’. Zijlstra herinnerde zich: ‘Ik zie haar voortdurend praten, schrijven, telefoneren – de PTT moet een fortuin aan haar verdiend hebben, een voortdurend actieve vrouw (...). Ze bleef charmant, bij al haar kordaatheid, maar in latere jaren kreeg de kordaatheid het volledige overwicht. Ze hield ook van jenever (...) en het moet gezegd worden dat ze op dat vlak een goed ontwikkelde capaciteit had.’ Bij de eerste gezamenlijke borrel van het nieuwe kabinet, kwam ze binnen met: ‘Jongens, ik ben Marga.’¹⁴⁸

Nieuw kabinet gemaakt – Er zijn vier nieuwe paneeltjes ingezet, maar nieuw...



Samson, *Vrijheid en Democratie*, 20 oktober 1956

Er was sinds 1948 nauw politiek contact tussen Romme en Klompé. Toen Romme bij het begin van zijn eigen formatiepoging in 1956, twijfelend tussen een nieuw program en het aanvullen van het program-Drees, haar had laten weten dat hij neigde naar het laatste, schreef ze hem het daar niet mee eens te zijn: ‘Wanneer je nl. een eigen program maakt, is het voor opvolger en PvdA minder eenvoudig om zonder meer al

jouw aanvullingen eruit te smijten en dus de text van Drees weer als uitgangspunt van het compromis te zien. (...) Dan houd je werkelijk twee stukken over waar dus een compromis kan komen.¹⁴⁹ Romme volgde haar advies op.

Op haar eigen beleidsterrein ontplooidde Klompé grote activiteit. Als voornaamste speerpunten beschouwde zij de zogenaamde 'asocialiteitsbestrijding' en het bejaardenprobleem: 'Die mensen moeten zo lang mogelijk in eigen buurt blijven, op eigen benen staan. Nu de algemene ouderdomsverzekering er is, moet ik middelen bedenken voor het handhaven van de groep.'¹⁵⁰ In de ministerraad bemoeide Klompé zich meer met de werkerterreinen van collega's dan daarvóór gebruikelijk was. Dat lag niet zo zeer aan de omstandigheid dat Maatschappelijk Werk veel raakvlakken had met andere departementen, maar aan het karakter en de belangstelling van de nieuwe minister. Op 1 november 1956 kwam zij bijvoorbeeld al tegenover Luns te staan, toen zij de actie van de Engelsen en de Fransen in de Suezcrisis 'bedreigend voor de vrede' noemde.¹⁵¹

Hoe rekruteerde Nederland anno 1956 zijn vice-premier? Robbert Ammerlaan tekende het zeventien jaar later op uit de mond van Schmelzer. 'Op een zonnige middag zitten tovenaarsleerling in het partijbureau van de KVP aan de Mauritskade een biertje te drinken. Schmelzer kijkt wat stukken door. Romme leest een avondblad. Nederland zit nog steeds zonder kabinet, de KVP zonder vice-premier. "Zeg Norbert, ik lees hier dat Struycken uit de West met verlof in Nederland is." "O, ja", zegt Schmelzer. "Wat is daarmee?" "Zou dat niet een geschikte vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken zijn?" "Misschien wel", zegt Schmelzer, "ik ken hem niet." "Dan moet jij maar eens een ontmoeting met hem hebben. Ik zal eerst wel met hem praten en je introduceren en dan moet jij maar zeggen of je het met hem kunt vinden." Een paar dagen later, als Romme Struycken heeft bewerkt, zit Schmelzer in Des Indes en ontmoet zijn toekomstige baas. Hij vertelt van zijn politieke ambities en legt hem zijn plannen voor om de bezitsvorming, Rommes politieke stokpaardje, te stimuleren. Struycken zwijgt voornamelijk en stemt toe. "Nou Carl", zegt Schmelzer bij terugkeer, "met die man zal ik geen last krijgen. Daar kan ik wel mee werken." "Mooi", zegt Romme, "dat is dan rond."¹⁵²

In de NRC van 29 september 1956 stond inderdaad een bericht dat de gouverneur van de Antillen, Struycken, om particuliere redenen een bezoek bracht aan Nederland. Op dat moment had een aantal katholieke kopstukken, inclusief Romme, vriendelijk bedankt voor het departement van Binnenlandse Zaken. Struycken was van juli 1950 tot maart 1951 minister van Justitie geweest in het kabinet-Drees-Van Schaik, maar viel bij de formatie – door Romme – van het tweede kabinet-Drees in 1951 ongelukkig uit de boot. Hij kwam terecht op de Antillen, maar raakte daar verstrikt in een politieke slangenkuil. Gouverneur Struycken zou partijdig zijn, te veel luisteren naar de bisschop en voortdurend zijn wil opdringen aan de Antilliaanse regering. In het voorjaar van 1956 zinspeelden Drees en Kernkamp al op een wissel in aansluiting op de komende kabinetsformatie. Begin juli was Struycken de wacht aangezegd; Beel had zijn opvolger al aangezocht. Struycken was eind juli gevraagd een brief te schrijven waarin hij ontslag vroeg tegen een datum die ongeveer twee maanden verder zou liggen; wachtgeld was hem al toegezegd. Op 24 september liet de gouverneur weten dat hij eerst de totstandkoming van een nieuw kabinet zou afwachten.¹⁵³ Struycken was aanwezig op de constituerende vergadering, maar zou pas ruim twee weken later, op 29 oktober,

worden beëdigd. Hij moest eerst nog afscheid nemen van de Antillen. De beëdiging vond plaats op Sicilië, waar de koningin op vakantie was.

De 49-jarige Toon Struycken had in het begin een slechte pers. Hij zou onvoldoende deskundig zijn op sociaal-economisch en financieel gebied, in 1951 als minister in feite door de mand zijn gevallen en er daarna in Willemstad een puinhoop van hebben gemaakt. Romme had hem in sociaal-economisch opzicht min of meer onder curatele van Schmelzer gesteld. Struycken liet zich in de Kamer bovendien vrij simpel aftroeven door Schmelzer. Aanvankelijk zag hij in de ministerraad ook lijdelijk toe hoe het aan Schmelzer toegezegde ambtelijk apparaat werd uitgekleeft.¹⁵⁴ Toch bleek de eigenzinnige Struycken geen brekebeen. Als vice-premier voor de KVP onderhield hij periodiek contact met de partijtopy. Hij had ruimere opvattingen dan zijn voorganger Beel over het optreden van KVP-bewindslieden op partijbijeenkomsten.¹⁵⁵ Hoewel hij vaak originele ideeën had, miste hij het geduld voor de details. Het politieke spel kon hem niet boeien. Staatssecretaris Veldkamp, die eind jaren veertig samen met Struycken lid was van de gemeenteraad van Breda, herinnerde zich: 'Hij had een zekere tegenzin zich in stukken in te werken en dat wreekt zich altijd. Maar hij was wel een goed voorzitter, die goed leiding aan discussies kon geven en een zekere bekwaamheid had in het trekken van conclusies.'¹⁵⁶

De ministersploeg zou in februari 1957 worden gecompliceerd met de benoeming van de onbekende Gerard Helders (CHU) op Zaken Overzee. Helders had na zijn rechtenstudie in Leiden in Nederlands-Indië gewerkt als inspecteur van financiën. Na de oorlog was hij naar Nederland teruggekomen en in 1948 benoemd tot directeur van de Nationale Trustmaatschappij. Volgens zijn omgeving was hij een harde werker met een helder inzicht en 'een charmant en hoffelijk man in de omgang'.¹⁵⁷

Meer staatssecretarissen: Höppener, Schmelzer en Van der Beugel

Drie nieuwe staatssecretarissen voegden zich op 31 oktober, 12 november en 27 december bij het kabinet, respectievelijk René Höppener (KVP, OKW), Norbert Schmelzer (KVP, Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en PBO) en Ernst van der Beugel (PvdA, Buitenlandse Zaken). Höppener kende Cals goed, beiden waren actief geweest bij de Katholieke Verkennerij in Limburg. Höppener, 53 jaar oud, was advocaat, hoofdredacteur van het *Katholiek Sociaal Tijdschrift* en onder meer lid van Gedeputeerde Staten van Limburg. Ook vervulde hij diverse bestuursfuncties in het katholieke onderwijs en het katholieke jeugdwerk. In het kabinet werd hij belast met 'de behartiging van zaken welke liggen op het terrein van de jeugdvorming en de volksontwikkeling, de lichamelijke opvoeding en de sport, de radio, de televisie en de pers'. Tegelijk met diens benoeming werd aangekondigd dat De Waal op termijn ontslag zou nemen. Het departement werd gereorganiseerd en de taken van de staatssecretaris zouden door Cals worden overgenomen. De Waal trad af op 5 maart 1957. De komst van Höppener en het late vertrek van De Waal hingen mede samen met de wens van Romme het hele departement in handen van de KVP te houden. De KVP-leider verzette zich hevig tegen een PvdA'er op de afdeling Kunsten. Romme had begin juli al zijn oog op Höppener laten vallen.¹⁵⁸

Schmelzer was het jongste lid van het kabinet: 35 jaar, precies de helft van Drees. De veelbelovende, ambitieuze econoom was een protégé van Romme, die hem de kneepjes van het politieke vak had bijgebracht. Schmelzer werkte van 1947 tot 1950 voor Unilever. Hij trad in 1950 in dienst van het ministerie van Economische Zaken waar hij in 1956 was opgeklommen tot hoofd van de afdeling Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) van het directoraat-generaal van de Buitenlandse Economische Betrekkingen. Schmelzer was in 1954 lid geworden van het partijbestuur van de KVP. Romme probeerde hem in 1956 zo hoog mogelijk op de kandidatenlijst te krijgen, maar de verkiezingscommissie van de partij – geïrriteerd door het dictaat van de fractieleider – passeerde Schmelzer. ‘Als het zo niet lukt, haal ik je wel op een andere manier in de politiek’, liet Romme hem weten. Kort daarop vroeg hij hem als staatssecretaris. Anders dan Romme slikte Schmelzer Drees’ veto tegen de fiscale bevoordeling van inkomen uit vermogen ten behoeve van de bezitsvorming.¹⁵⁹

Schmelzer pakte de zaken vanaf het begin goed aan. Collega Veldkamp: ‘Hij trok enkele bekwame medewerkers van buiten aan en vormde ook een goede economische afdeling. Hij betrok een eigen bureau op het Binnenhof, op loopafstand van Struycken en Marga Klompé en op loopafstand van de Eerste en Tweede Kamer, de Raad van State en de Tréveszaal. Op het bureau plaatste hij een bord: “Staatssecretariaat van Binnenlandse Zaken, Bedrijfsorganisatie en Bezitsvorming.”’ Op aandrang van Drees moest hij dat verwijderen omdat de Grondwet alleen ministeries of departementen van algemeen bestuur kende en geen staatssecretariaten.¹⁶⁰ Voorganger De Bruijn was verbolgen over de kandidatuur van Schmelzer: ‘Ze hebben de pbo in de soep laten lopen. Dat vind ik jammer. Toen ik wegging als minister heb ik krachtig aangedrongen op weer een minister van pbo. Maar ze hebben dat niet gedaan. Er kwam een staatssecretaris. En die staatssecretaris was de heer Schmelzer, die niets van de pbo wist.’¹⁶¹ PBO was uit, bezitsvorming in. Verwacht werd dat Schmelzer met die bezitsvorming in het kabinet kon scoren voor de KVP.

De benoeming van Van der Beugel had veel voeten in de aarde. Zowel Luns als Drees stelde hem in het begin van de formatie kandidaat voor het staatssecretariaat, maar de PvdA-fractie vond hem onvoldoende Europees gezind. Volgens jhr. M. van der Goes van Naters was hij ‘hysterisch anti-Europees’.¹⁶² De econoom Van der Beugel werd in 1947 secretaris van de Nederlandse delegatie bij de besprekingen over het Marshallplan in Parijs. Daarna was hij als topambtenaar bij de uitvoering van dat plan betrokken. In de periode-Drees III was Van der Beugel directeur voor het Economisch en Militair Hulpprogramma bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij nam zelfs politiek stelling tegenover zijn eigen minister. Van der Beugel was namelijk overtuigd voorstander van een lossere vorm van internationale samenwerking. Beyen en ‘de Europeanen’ liepen volgens hem te hard van stapel. Achter de rug van Beyen zou hij in die periode informatie hebben doorgespeeld aan de minister-president.¹⁶³

De PvdA-fractie adviseerde op 20 oktober negatief over Van der Beugel, maar Drees was niet van plan zich daarbij neer te leggen. Hij wees Burger erop dat Luns hem wilde hebben en dat het kabinet extraparlamentair was, dus dat de fractie er eigenlijk niets mee te maken had. Van der Beugel was volgens hem niet anti-Europees. Hij weigerde alleen zich in te laten pakken door de Fransen. ‘Hij gaat minder gauw door de pomp dan die fractie van jou’, zou Drees hebben gezegd. Burger reageerde woedend.

Pas na maanden touwtrekken gaf hij zich gewonnen. Hij schreef Drees op 27 oktober een katterig briefje waarin hij zich beklaagde over het gebrek aan contact. Hij was 'bepaald teleurgesteld'. Drees belde vervolgens Van der Beugel op, maar die bleek er weinig zin meer in te hebben. Drees: 'Er wordt niet nagedacht. Ik heb me hier enorm voor geëxponeerd. Ik heb dit nu gewonnen en ik kan dus niet hebben dat jij dan zegt: "Nee, ik blijf liever hier." Dat kan echt niet.' Dezelfde avond schreef de NRC in een hoofdartikel dat Drees een staatssecretaris bij Luns had gezet om hem in de gaten de houden. Geschrokken belde Van der Beugel Drees en kreeg van hem te horen: 'Weet je wat er met zo'n krant gebeurt? Daar pakken ze morgen de haringen in.' Op 3 december deelde Drees zijn collega's mee dat Van der Beugel tot staatssecretaris zou worden benoemd.¹⁶⁴

Romme: program op afbetaling aangeschaft

Het program van 21 september 1956 paste op vijf velletjes A4 en beperkte zich tot hoofdpunten. Drees had eigenlijk voldoende aan enkele algemene richtlijnen en een paar op papier vastgelegde compromissen op kritieke punten. Verdere ontwikkeling van beleid moest worden overgelaten aan het kabinet en de individuele ministers. De financieel-economische en internationale omstandigheden konden zich in vier jaar tijd immers sterk wijzigen. De 'Punten van Regeringsbeleid' van het nieuwe kabinet waren opgesomd in zeventien paragrafen.¹⁶⁵ In de eerste drie – Internationaal, Overzeese Rijksdelen en Algemeen financieel, economisch en sociaal beleid – overheersten de woorden 'voortgezet', 'blijvende' en 'verdere ontwikkeling'.

Paragraaf vier bevatte een heldere formulering van het primaat van de structuurpolitiek boven de conjunctuurpolitiek. Onder het kopje Wederopbouw en Volkshuisvesting werden vastgelegd de hoge prioriteit van de woningbouw, het streven naar coördinatie van het beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening en een ingewikkeld compromis over huurverhoging. Dat compromis was het eerste concrete punt, hoewel een belangrijk aspect niet werd uitgewerkt: de beslissing over het deel van de opbrengst dat door huiseigenaren op een geblokkeerde rekening moest worden gestort. De paragrafen over sociale politiek, maatschappelijk werk en onderwijs en cultuurpolitiek bevatten oude programpunten uit 1952, ambitieuze plannen die in de lijn lagen van de ontwikkelingen in de periode 1952-1956 en bezweringsformules voor enkele omstreden punten. Voorbeelden: de wettelijke regeling van het ziekenfondswezen en een verruiming van de studietoelagen (beide genoemd in het vorige program); een wettelijke regeling voor weduwen en wezen, herziening van de Armenwet en een wettelijke regeling van de vakantiespreiding (nieuw); geclausuleerde formuleringen over loondifferentiatie, de financiële gelijkstelling van het hoger onderwijs en zendtijd voor politieke partijen.

De paragraaf Economische politiek bevatte vier bekende punten en het voornemen dat bijzondere aandacht zou worden geschonken aan de ontwikkeling van kernenergie. Daarna volgde de omstreden paragraaf over de bezitsvorming, die in feite voortborduurde op plannen van het vorige kabinet, inclusief een uit het program van 1952 overgenomen passage over de PBO. De paragraaf Middenstandspolitiek bevatte ook niets nieuws en voor de paragraaf Landbouwpolitiek gold hetzelfde, met uitzondering van de zinsnede 'Blijvende voorzieningen met betrekking tot de beheersing der land-

bouwgronden'. Het woordje 'blijvende' zou later cruciaal blijken. Het volledige program onder 'Verkeer en Waterstaat' bestond uit twee woorden: 'Uitvoering Deltaplan'; en onder het kopje 'Justitie' had het kabinet zich beperkt tot 'Voortzetting der voorbereiding nieuw B(urgerlijk) W(etboek) en van de wetgevende arbeid ter modernisering van recht en rechtsgang'. Daarna volgde de paragraaf met het tussen Drees en Staf bereikte compromis over het defensieplafond.

Paragraaf zestien was gewijd aan Binnenlandse Zaken, met name aan het gelijk-trekken van de salarissen, pensioenen en ziektekostenverzekering van de ambtenaren. Het bevatte ook het voornemen om het arbeidsverbod van de gehuwde vrouwelijke ambtenaar af te schaffen, Rommes steen des aanstoots. Ten slotte de paragraaf over financiële politiek. Daarin werd aangekondigd dat het kabinet 'in deze tijd van hoogconjunctuur er naar (moest) streven de totale uitgaven van de Staat minder te doen toenemen dan het nationaal inkomen' en dat het maatregelen zou nemen om de particuliere investeringen af te remmen. De tijdelijke vrijstelling van omzetbelasting voor textielgoederen en suiker zou een definitief karakter krijgen als de begroting dit toeliet. Dit punt, waaraan de KVP zeer hechtte, werd ten slotte gevolgd door het van de PvdA afkomstige idee van de invoering van een belasting op rechtstreekse vermogensvermeerderingen. Er zou een onderzoek naar de uitvoerbaarheid en wenselijkheid daarvan worden ingesteld.

Qua omvang en karakter was het program van het vierde kabinet-Drees ongeveer hetzelfde als dat van zijn voorganger, zij het misschien nog wat vager en minder vernieuwend. De formatie had weliswaar langer geduurd, maar de belangrijkste knopen waren niet doorgesneden, met name niet wat de kwestie van de bezitsvorming en de invulling van de bestedingsbeperking betrof. Waren de gemaakte afspraken dit keer dan 'harder'? Beslist niet. Omdat het kabinet extraparlamenteair tot stand was gekomen, was er volgens Romme geen sprake van enige binding van de KVP-fractie aan het program, maar dat was vier jaar eerder ook al het geval geweest. Hierboven werd al opgemerkt dat het oordeel van Romme, anders dan in 1952, gedeeld werd door de fractievoorzitter van de ARP. Het nieuwe program hing dus nog meer in de lucht dan het vorige. Bovendien leek de binding van de individuele ministers aan de 'Punten' van 1956 losser te zijn dan die van hun voorgangers aan de 'Richtlijnen' van 1952. Ten eerste was er de nauwere band tussen de nieuwe KVP-bewindslieden en hun politieke leider. Ten tweede was er de opmerking van Drees in de constituerende vergadering van 12 oktober dat het program niet onaantastbaar was als een minister vond dat een punt te gedetailleerd was opgeschreven. Ten derde was, zoals al gememoreerd, een aantal ministers onbekend met bepaalde passages in het program, breekpunten van fracties en claims van collega's.

De regeringsverklaring die Drees op 23 oktober 1956 in de Tweede Kamer uitsprak, was gebaseerd op het hierboven aangehaalde program en besloeg nog geen acht kolommen *Handelingen*.¹⁶⁶ Het kabinet had een aantal nieuwe elementen aan de plannen toegevoegd. De minister-president ging bijvoorbeeld wat dieper in op ontwikkelingshulp, toen nog 'technische bijstand aan de minder-ontwikkelde gebieden' genoemd, en op de toepassing van kernenergie. Hij lanceerde het plan van een programma voor de bouw van kerncentrales. Hij kondigde verder aan dat de kostprijsberekeningen in de landbouw zouden worden herzien. Algemene passages over jeugdvorming en kunst, rechts-

bescherming en verkeersveiligheid waren kennelijk toegevoegd op aandrang van de verantwoordelijke sectorministers.

Drees zei in eerste instantie niets over de financiële vooruitzichten en de prioriteit van de verschillende plannen. Toch was daarover gesproken in het kabinet. De dag voordat Drees de regeringsverklaring uitsprak, had de ministerraad namelijk uitvoering gediscussieerd over een door Hofstra met spoed ingediende nota. Daarin werden diverse bezuinigingen en fiscale maatregelen voorgesteld om financiële ruimte te scheppen. Zijlstra vond het pakket te zwaar en waarschuwde voor tegenstand in het parlement en voor looneisen van de vakbeweging. De kans dat de SER intern tot overeenstemming kon komen zou erdoor worden verkleind. Drees steunde Hofstra: als op de SER moest worden gewacht, had de minister van Financiën bij de komende financiële beschouwingen eigenlijk niets te melden. Klompé interrumpeerde dat Hofstra het toch ook niet kon helpen dat de formatie vier maanden had geduurd. De Kamer zou er wel begrip voor hebben. Besloten werd alvast de belasting op benzine en gedestilleerd te verhogen in afwachting van nader overleg.¹⁶⁷

Drees deelde de Kamer pas in zijn repliek op 25 oktober mee dat de minister van Financiën een aantal dagen later nadere mededelingen zou doen over fiscale maatregelen. Hij ging op dat moment ook wat dieper in op de spanningen vanwege de hoogconjunctuur. Voor de overheid was het moeilijk geld te lenen: dat was duur en leidde tot inflatie en hoge schulden. Daarom waren er beperkingen nodig, allereerst van de overheidsuitgaven, maar ook van de investeringen en van de consumptie. Duidelijk was dat niet alle programmapunten tegelijk konden worden gerealiseerd en dat 'zelfbeperking' nodig was. Hij noemde alvast één concreet punt: 'Voorlopig zal men staan voor de vraag wat er geschieden zal ter compensatie van de premie voor de ouderdomsvoorziening en de huurverhoging. Het is weinig aannemelijk, dat daarbij een loondifferentiatie wenselijk zal worden geacht.'¹⁶⁸ Daarmee werd tijdelijk afscheid genomen van een van de stokpaardjes van de KVP. De vraag was welke andere plannen zouden sneuvelen vanwege de bestedingsbeperking.

Na de uiteenzetting van Drees over het program, verklaarde Romme in de Kamer dat deze eerste kijk op 'de stoffering van de noodwoning' hem geen slechte indruk had gegeven, maar de boel stond volgens hem wel een beetje rommelig bij elkaar en 'alles wat daar staat is op afbetaling aangeschaft en we moeten dus afwachten wat ervan blijft en wat er wegens gebrek aan duiten eventueel wordt uitgehaald'. De brede basis kreeg opnieuw het voordeel van de twijfel. Logisch, want er was geen alternatief. De twee grootste partijen konden elkaar nauwelijks missen, hoe kwaad zij elkaar soms ook aankeken.¹⁶⁹

Noten bij hoofdstuk I

¹ De paragrafen 'Verkiezingen' en 'Formatie' zijn van de hand van Jacco Pekelder. Johan van Merriënboer schreef 'Verder gaan waar Drees III gebleven was?'.
² De periode van politiek doodtij had in feite zelfs 172 dagen geduurd. Al op 3 mei 1956 nam voorzitter L.G. Kortenhorst het besluit de Tweede Kamer niet meer voor de behan-

deling van omvangrijke wetsontwerpen bijeen te roepen. De oude Kamer kwam op 6 juni nog enkele uren bijeen voor hamerstukken en om afscheid te nemen van de leden die zich niet herkiesbaar hadden gesteld (*HTK 1955-1956*, p. 1080 en 1087-1101). Op 5, 6 en 7 juli volgde nog wel een debat over de kwestie-Schokking (Marieke Hellevoort en Jacco Peckelder, 'Nawecën van de bezettingsjaren en van het koloniale verleden' in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5, *Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 337-349). Pas op 23 oktober legde Drees de regeringsverklaring af en kon de Kamer met het nieuwe kabinet in debat.

3 G. Puchinger, *Dr. Jelle Zijlstra. Gesprekken en geschriften* (Naarden 1978) p. 74-76.

4 W. Drees, *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen 1965) p. 13.

5 Dit gedeelte is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op: Peter van der Heiden en Johan van Merriënboer, 'Een kabinet zonder regeerprogram? Verkiezingen, formatie en samenstelling' en Johan van Merriënboer, 'Politiek rondom het mandement van 1954' in: Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III*, p. 1-54 en 147-196.

6 A. Klijn, 'Een kruistocht voor het socialisme. Sjeng Tans en de doorbraakverkiezingen van 1956', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996*, p. 94.

7 *De katholiek in het openbare leven van onze tijd. Bisschoppelijk mandement 1954* (Utrecht 1954) p. 42-46.

8 O'56. *Officieel orgaan voor de overwinning in 1956* (z.p. z.j.); zie ook: J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) p. 363-365.

9 Willems en Goedhart worden beiden geciteerd in: Maarten Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam 1998) p. 259-260.

10 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band I, p. 366-367.

11 J. Bosmans, 'Drees en Romme' in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten 1988) p. 95-108, p. 103; *KHA 1956*, p. 12197; J. Barents e.a., *Kiezer en verkiezing: verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Amsterdam 1963) p. 15.

12 Brinkman, *Willem Drees*, p. 259; Erik de Graaf, "'Drees kon niet kapot.'" Meyer Sluysen en de propaganda van de PvdA', *Openbaar bestuur*, 10 (2000) p. 23-26; *KHA 1956*, p. 12581.

13 Barents, *Kiezer en verkiezing*, p.15.

14 Geciteerd in: *Het Vrije Volk*, 14 maart 1956.

15 Bosmans, 'Drees en Romme', p. 103-104; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band I, p. 376-377.

16 Barents, *Kiezer en verkiezing*, p. 15; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band I, p. 376; Bosmans, 'Drees en Romme', p. 104.

17 Barents, *Kiezer en verkiezing*, p. 15.

18 *KHA 1956*, p. 12644.

19 Barents, *Kiezer en verkiezing*, p. 15-16.

20 Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN, 1938-1991* (Amsterdam 1995) p. 314-320; Barents, *Kiezer en verkiezing*, p. 16.

21 Tenzij anders vermeld is dit deel gebaseerd op: *KHA 1956*, p. 12579-12586.

22 Van Merriënboer, 'Politiek rondom het mandement van 1954', p. 185.

23 J.J. de Jong, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956) p. 206 en 211.

24 J.M. den Uyl, 'Het perspectief der cijfers. Tweede aardverschuiving', *Socialisme en Democratie* 13 (1956) p. 281-288; *De Maasbode* geciteerd in: De Jong, *Overheid en onderdaan*, p. 172.

Hoofdstuk I Brede basis in een noodwoning

- ²⁵ Uitslagen in: *Enige cijfers inzake de verkiezingsuitslag 1952 (2^e Kamer), 1953 (Gem. Raad), 1954 (Prov. Staten), 1956 (2^e Kamer) in elke gemeente met 20.000 en meer inwoners* (Den Haag z.j.).
- ²⁶ De Jong, *Overheid en onderdaan*, p. 214-215.
- ²⁷ Tenzij anders vermeld is dit deel gebaseerd op: F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965* (Deventer 1966) p. 86-151 en Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986) p. 204-262.
- ²⁸ NA, Archief Tilanus, inv.nr. 167, Aantekeningen d.d. 20 juni 1956.
- ²⁹ CPG, Collectie Duynstee, Drees aan Duynstee, 30 juni 1964.
- ³⁰ Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 91.
- ³¹ NA, Notulen MR, 27 aug. 1956.
- ³² Zie bijlage I.
- ³³ Bosmans, 'Drees en Romme', p. 100-101; J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) p. 484.
- ³⁴ *de Volkskrant*, 19 juli 1956.
- ³⁵ NA, Archief Van Raalte, inv.nr. 82, Onderhoud met Drees (louter voor background) te zijnen huize op Vrijdag 31 Augustus 1956 's middags.
- ³⁶ J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam 1992) p. 93.
- ³⁷ *HTK 1955-1957*, p. 76-77.
- ³⁸ Geciteerd in: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 224.
- ³⁹ NA, Archief Klompé, inv.nr. 3, Klompé aan Romme, 26 juli 1956.
- ⁴⁰ NRC, 30 juli 1956.
- ⁴¹ Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 106.
- ⁴² Geciteerd in: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 229.
- ⁴³ De PvdA-eisen betroffen de coördinatie van het ruimtelijke ordeningsbeleid in verband met de grote bevolkingsdichtheid en de gedeeltelijke schorsing en halvering van de bestaande investeringsaftrek voor toekomstige investeringen ter bescherming van de betalingsbalanspositie.
- ⁴⁴ Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 118.
- ⁴⁵ Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 93.
- ⁴⁶ Willem Breedveld en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996) p. 161.
- ⁴⁷ 'Drees als minister en minister-president' in: Daalder en Cramer (red.), *Willem Drees*, p. 150-151.
- ⁴⁸ Geciteerd in: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 247.
- ⁴⁹ *de Volkskrant*, 14 sept. 1956; Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 248-249.
- ⁵⁰ Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 250.
- ⁵¹ Geciteerd in *ibidem*, p. 336, noot 155.
- ⁵² Chris van Esterik en Joop van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars. Een politieke biografie* (Amsterdam 1984) p. 128-129.
- ⁵³ De NRC publiceerde op 9 oktober 1956 een communiqué van de ARP over haar standpunt in deze kwestie, alsmede een zeer kritische analyse waarin de oprechtheid van die positie in twijfel werd getrokken.
- ⁵⁴ Zie voor de tekst van het 'Vermaan van Leidse hoogleraren': NRC, 6 okt. 1956.
- ⁵⁵ Deze schets is gebaseerd op: Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 148.
- ⁵⁶ Geciteerd in *ibidem*, p. 149.
- ⁵⁷ Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger*, p. 130. Duynstee noemt beide begrippen, teleurstelling en opluchting (Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 148).

- 38 NRC, 29 sept. 1956. Over de selectie van Struycken: Robbert Ammerlaan, *Het verschijn-*
sel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel (Leiden 1973) p. 71.
- 39 Bijvoorbeeld: Scrutator, 'Een terugblik op de kabinetsformatie', *Socialisme en Democra-*
tie 13 (1956) p. 521-526 en *Antirevolutionaire Staatskunde* 26 (1956) p. 352-356.
- 40 HTK 1956-1957, p. 34, 56-57, 75 en 84.
- 41 *Ibidem*, p. 60.
- 42 *Ibidem*, p. 39-40 en 74.
- 43 *Ibidem*, p. 61, 76 en 101.
- 44 *Ibidem*, p. 61 en 74-75.
- 45 *Ibidem*, p. 49-50.
- 46 *Ibidem*, p. 50 en 81-83.
- 47 *Ibidem*, p. 87-88.
- 48 NA, Archief Klompé, inv.nr. 3, Klompé aan Romme, 26 juli 1956.
- 49 HTK 1956-1957, p. 61-62.
- 50 *Ibidem*, p. 38 en 63.
- 51 *Ibidem*, p. 63 en 49.
- 52 *Ibidem*, p. 91. Het ledenprotest werd onder meer vermeld in: E.A. Vermeer, 'Kabinets-
 formatie', *Socialisme en Democratie* 13 (1956) p. 385-387 (gedateerd op 27 sept. 1956) en
Vrij Nederland, 29 sept. 1956. *Het Binnenhof*, 20 sept. 1956, repte al eerder van een anti-
 papistische stemming in de CHU.
- 73 HTK 1956-1957, p. 40.
- 74 *Ibidem*, p. 44.
- 75 *Ibidem*, p. 63.
- 76 *De Maasbode*, 17 sept. 1956.
- 77 HTK 1956-1957, p. 59.
- 78 *Ibidem*, p. 51-52.
- 79 *Ibidem*, p. 35.
- 80 *Ibidem*, p. 81.
- 81 NA, Notulen MR, 5, 12 en 19 nov. 1956.
- 82 HTK 1956-1957, p. 78.
- 83 NRC, 16 nov. 1956.
- 84 *Ruim Zicht* 5 (1957) p. 270.
- 85 *Drees 90. Geschriften en gesprekken* (Naarden 1976) p. 71; Willem Drees, *Gespiegeld in*
de tijd. De nagelaten autobiografie (Amsterdam 2000) p. 117-121; NA, Notulen MR, 27
 aug., 5 sept. en 12 okt. 1956; *KHA* 1956, p. 12870; NRC, 8 dec. 1956; Duynstee, *Kabinets-*
formaties, p. 159.
- 86 *Het Vrije Volk*, 24 okt. 1956; *Het Parool*, 24 okt. 1956; *Het Centrum*, 19 en 24 okt. 1956;
Het Binnenhof, 23 okt. 1956.
- 87 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band I, p. 384.
- 88 NA, Archief Drees, inv.nr. 10, Drees aan Lieftinck, 2 nov. 1956.
- 89 Oud aangehaald in de NRC, 8 nov. 1956.
- 90 Bijvoorbeeld in *Het Binnenhof*, 24 nov. 1956.
- 91 NA, Archief Drees, inv.nr. 657, Aantekening, 18 okt. 1955.
- 92 Puchinger, *Zijlstra*, p. 59; Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 260.
- 93 *de Volkskrant*, 30 aug. 1952; HTK 1956-1957, p. 62.
- 94 KDC, Archief KVP, inv.nr. 4206, Brief Duynstee, 7 nov. 1956 en de reactie daarop 'Con-
 cept-nota betreffende brief Duynstee aan partijbestuur van de Tweede-Kamerfractie aan
 de KVP'; *De Tijd*, 16 okt. 1956.

Hoofdstuk I Brede basis in een noodwoning

- ⁹⁵ John Jansen van Galen en Herman Vuijsje, *100 jaar: Drees wethouder van Nederland* (Houten 1986) p. 40.
- ⁹⁶ Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 72-73; J.A.H.J.S. Bruins Slot, ... en ik was gelukkig (Baarn 1972) p. 189; *HTK* 1956-1957, p. 38.
- ⁹⁷ *Haagse Post*, 14 nov. 1981.
- ⁹⁸ W. Drees jr., *On the level of government expenditure in the Netherlands after the war* (Leiden 1955) p. 65 en p. 110-111; Drees, *Gespiegeld in de tijd*, p. 117-121.
- ⁹⁹ NA, Notulen MR, 12 okt. 1956; *Drees* 90, p. 74.
- ¹⁰⁰ G.M.J. Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967. Le carnaval des animaux politiques*. Bewerkt door P.G.T.W. van Griensven en J.M.M.J. Clerx (Den Haag 1993) p. 22 en 38.
- ¹⁰¹ KDC, Archief KVP, inv.nr. 4206, 'Concept-nota betreffende brief Duynstee aan partijbestuur van de Tweede-Kamerfractie aan de KVP', geschreven door Romme. Zie NA, Archief Kortenhorst, inv.nr. 181, Begeleidende brief van Romme bij de nota, 4 jan. 1957.
- ¹⁰² *Vrij Nederland*, 20 okt. 1956.
- ¹⁰³ Interview met E.H. van der Beugel in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europa-beleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Den Haag 2001) p. 46.
- ¹⁰⁴ NA, Notulen MR, 9 sept. (over Defensie), 12 nov. (Landbouw) en 3 dec. 1956.
- ¹⁰⁵ *NRC*, 16 nov. 1956.
- ¹⁰⁶ Bijvoorbeeld: NA, Notulen MR, 17 dec. 1956, 11 febr., 22 maart, 1 en 8 april 1957.
- ¹⁰⁷ Erik de Graaf, "'Drees kon niet kapot.'", p. 23-26; Ernest Hueting, Frits de Jong Edz. en Rob Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (1906-1981)* (Amsterdam 1983) p. 258 en 266; vgl. Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) p. 169.
- ¹⁰⁸ NA, Archief Drees, inv.nr. 657, Aantekening, 16 sept. 1954, 14 febr., 21 en 26 mei, 8, 17 en 29 sept., 11 en 18 okt. en 5 nov. 1955, 7 april 1956; interview Drees in: *Drees* 90, p. 89.
- ¹⁰⁹ NA, Archief Drees, inv.nr. 657, Aantekening, 18 okt. 1955.
- ¹¹⁰ NA, Notulen MR, 29 april 1953 en 24 dec. 1956; NA, Archief Drees, inv.nr. 822, Enkele aantekeningen over een gesprek tussen W. Drees en H. Daalder vastgelegd ten bate van het Archief Drees, 4 nov. 1964.
- ¹¹¹ Interview Burger in: Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar: Drees*, p. 35.
- ¹¹² Aangehaald in H. Daalder, 'Drees als president van de ministerraad: ervaringen en opvattingen' in: *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987) p. 71-73.
- ¹¹³ Puchinger, *Zijlstra*, p. 75.
- ¹¹⁴ Interview met Klompé in: Frits Huis en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht en Antwerpen 1985) p. 148.
- ¹¹⁵ Interview Hofstra in: Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar: Drees*, p. 34.
- ¹¹⁶ *Het Parool*, 20 juni 1955; *De Telegraaf*, 12 sept. 1955.
- ¹¹⁷ NA, archief Drees, inv.nr. 10, Formatie 1956, 'Aantekening voor de kabinetsformatie. Mansholt, juni 1956'.
- ¹¹⁸ NA, Archief Burger, inv.nr. 3, Kopie van brief van Mansholt aan Drees, 21 juni 1956; Duynstee, *Kabinetsformaties*, p. 109, 121 en 122.
- ¹¹⁹ *NRC*, 28 aug. 1956; Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar: Drees*, p. 34; Archief CPG, Collectie Duynstee, Drees aan Duynstee, 30 juni 1964.
- ¹²⁰ *NRC*, 3 en 14 sept. 1956; Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 229-230, p. 244-246 en p. 334.

- 121 NA, Archief Burger, inv.nr. 3, Burger aan Drees, 25 sept. 1956 en kopie brief van Mansholt aan Drees, 27 sept. 1956; Archief CPG, Collectie Duynstee, Drees aan Duynstee, 30 juni 1964.
- 122 NA, Archief Klompé, inv.nr. 95, gesprek met L. op 13 aug.
- 123 *Accent*, 15 april 1972; 'Drees als minister en minister-president' in: Daalder en Cramer (red.), *Willem Drees*, p. 139-141.
- 124 NA, Archief Romme, inv.nr. 81, Brief Droesen, 30 mei 1956.
- 125 *Haagse Post*, 14 mei 1983.
- 126 NA, Archief Drees, inv.nr. 10, Brief Oosterhuis, 2 sept. 1956.
- 127 NA, Notulen MR, 5 nov. 1956.
- 128 Ibidem, 12 okt. 1956.
- 129 Han J.A. Hansen, *Luns, Drees, De Quay, Marijnen, Cals over Luns* (Hilversum en Maas-eik 1967) p. 85-87; NA, Archief Drees, inv.nr. 822, Enkele aantekeningen over een gesprek tussen W. Drees en H. Daalder vastgelegd ten bate van het Archief Drees, 4 nov. 1964; oud-directeur Internationale Organisatie C.L. Patijn geciteerd in: J.G. Kikkert, *De wereld volgens Luns* (Utrecht 1992) p. 64.
- 130 'Drees als minister en minister-president' in: Daalder en Cramer (red.), *Willem Drees*, p. 156; Vondeling aangehaald in: Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar: Drees*, p. 33.
- 131 NA, Archief Van Raalte, inv.nr. 92, Onderhoud met Drees (louter voor background) te zijnen huize op vrijdag 31 augustus (1956) 's middags.
- 132 Puchinger, *Zijlstra*, p. 75.
- 133 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam 1962) p. 30; H.W. Tilanus in: G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966) p. 264; NA, Notulen MR, 12 okt. 1956; Puchinger, *Zijlstra*, p. 59 en 61; Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 91-94.
- 134 Zijlstra, *Per slot van rekening*, p. 93; *Vrij Nederland*, 23 april 1955; Puchinger, *Tilanus*, p. 269; *Haagse Post*, 14 nov. 1981.
- 135 NA, Archief Klompé, inv.nr. 3, Verslag gesprekken met Fens en met Cals van 17 juli (1956).
- 136 Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 209 en 211.
- 137 P.F. Maas (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 3, *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, band A, *Liberalisatie en sociale ordening* (Nijmegen 1991) p. 832.
- 138 *Het Parool*, 10 okt. 1956; *De Tijd*, 16 okt. 1956; Peter van der Heiden, 'Henk Hofstra (1904-1999): "De best geklede man van de Kamer"', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999*, p. 140-142; Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 230; Emile van Lennep, *In de wereldeconomie. Herinneringen van een internationale Nederlander* (Leiden en Antwerpen 1991) p. 78-79.
- 139 Mededeling Schmelzer in: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak*, p. 134.
- 140 Van Lennep, *In de wereldeconomie*, p. 74-77.
- 141 NA, Notulen MR, 22 okt. 1956.
- 142 Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, p. 192; Puchinger, *Zijlstra*, p. 74.
- 143 *Haagse Post*, 6 dec. 1972.
- 144 Huis en Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees*, p. 147; Schmelzer in: Michel van der Plas (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn 1989) p. 109.
- 145 *HTK 1956-1957*, p. 36; Veldkamp, *Herinneringen*, p. 37.
- 146 Huis en Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees*, p. 146-147.
- 147 A.W. Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof* (Amsterdam 1956) p. 87.

Hoofdstuk I Brede basis in een noodwoning

- ¹⁴⁸ Veldkamp, *Herinneringen*, p. 38; bijdrage Zijlstra in: Van der Plas (red.), *Marga Klompé*, p. 112 en p. 158-159.
- ¹⁴⁹ NA, Archief Klompé, inv.nr. 3, Brief aan Romme, 26 juli 1956.
- ¹⁵⁰ Interview met Klompé, *Ruim Zicht* 5 (1957) p. 271.
- ¹⁵¹ NA, Notulen MR, 1 nov. 1956; Puchinger, *Zijlstra*, p. 74.
- ¹⁵² Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, p. 61.
- ¹⁵³ NA, Archief Drees, inv.nr. 657, Aantekening, 6 maart 1956; NA, Notulen MR, 23 juli, 13 aug., 24 sept. en 22 okt. 1956.
- ¹⁵⁴ NA, Notulen MR, 5, 15 en 19 nov. 1956.
- ¹⁵⁵ KDC, Archief KVP, inv.nr. 223, Dagelijks Bestuur 1957, Verslag vergadering 3 jan.
- ¹⁵⁶ J. Bosmans, 'Struiken, Anton Arnold Marie' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2 (Amsterdam 1985) p. 547; Veldkamp, *Herinneringen*, p. 41.
- ¹⁵⁷ NRC, 14 febr. 1957.
- ¹⁵⁸ KHA 1956, p. 12846; NA, Archief Klompé, inv.nr. 3, Gesprek met Cals op 17 juli.
- ¹⁵⁹ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, p. 60-62.
- ¹⁶⁰ Veldkamp, *Herinneringen*, p. 37.
- ¹⁶¹ Interview met A.C. de Bruijn, *Ruim Zicht*, 9 nov. 1967.
- ¹⁶² Geciteerd in: Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar: Drees*, p. 158.
- ¹⁶³ NA, Archief Drees, inv.nr. 657, Aantekening, 16 juni 1955; J.P. Rehwinkel, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991) p. 204-205.
- ¹⁶⁴ NA, Archief Drees, inv.nr. 10, Brieven Burger, 20 okt. en 27 nov. 1956; interview Van der Beugel in: Harryvan e.a. (red.), *Voor Nederland en Europa*, p. 50-51; NA, Archief Van der Beugel, inv.nr. 2, Bijlagen dagboek; NA, Notulen MR, 3 dec. 1956.
- ¹⁶⁵ Zie bijlage I.
- ¹⁶⁶ HTK 1956-1957, p. 22-25.
- ¹⁶⁷ NA, Notulen MR, 22 okt. 1956.
- ¹⁶⁸ HTK 1956-1957, p. 79-80.
- ¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 63 en 100.